

Jødeforfølgelsene i Norge. Omtale i årene 1942-1948

*Framstilling og erindring av jødeforfølgelsene i Norge under
andre verdenskrig, i et utvalg aviser og illegal presse.*

Av Ingjerd Veiden Brakstad



Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2006

Forord

Først og fremst vil jeg rette en stor takk til Einhart Lorenz, som har vært min veileder gjennom arbeidet med oppgaven. Han har kommet med verdifulle råd og innspill gjennom hele prosessen, og samtidig gitt meg rom til å arbeide selvstendig. Jeg vil takke Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter (HL-senteret) for lesesalsplass de to siste semestrene av masterstudiet. Tilknytningen til HL-senteret har vært verdifull, og har gitt meg anledning til å være en del av et inspirerende fagmiljø. Særlig vil jeg takke Terje Emberland og Claudia Lenz for interessen de har vist for prosjektet. Jeg vil også takke Norsk Pressehistorisk Forening (NPF) for et sjenerøst stipend som tillot meg å arbeide heltid med oppgaven det siste semesteret. Fra NPF vil jeg særlig takke Hans Fredrik Dahl for å ha vist interesse for prosjektet, og for å ha kommet med litteratur- og kildetips. Tusen takk til Gunnar, Linda og Øivind som samvittighetsfullt har lest gjennom manus og kommet med verdifulle innspill, og til Gerd Irene som har vært en uunnværlig datahjelp. Sist, men på ingen måte minst, vil jeg takke mine medstudenter på lesesalen på Blindern. Innspurten ville ikke vært den samme uten dere!

Ingjerd Veiden Brakstad

Blindern, 2. mai 2006

Innhold

FORORD	I
INNHold	I
1. KAPITTEL	1
INNLEDNING	1
PROBLEMSTILLING.....	1
BAKGRUNN: UTFØRELSEN AV LIKVIDASJONEN AV DE NORSKE JØDENE.....	3
LITTERATUR OG FORSKNING OM JØDEFORFØLGELSENE I NORGE.....	5
JØDEFORFØLGELSENE I DEN KOLLEKTIVE BEVISSTHET.....	9
TEORETISKE UTFORDRINGER	12
BEGREPER OG PRESISERINGER	14
OM KILDENE.....	15
OPPGAVENS STRUKTUR	17
AVGRENSNING.....	18
2. OKKUPASJON, MOTSTAND OG MYTER	21
NASJONAL HISTORIESKRIVNING OG PATRIOTISK MINNEKULTUR	21
ERINDRINGS Historie OG FORSØK PÅ Å UTFORDRE OKKUPASJON Historien	24
DET NASJONALT MINNEVERDIGE OG DET NASJONALT PROBLEMATISKE	25
DET NASJONALE FRAMFOR DET INTERNASJONALE	26
JØDEFORFØLGELSENE – ET ”SPESIELT EMNE” ELLER EN DEL AV NORSK Historie?	27
”RASE”-ELEMENTET	28
KONKLUSJON.....	29
3. DEN ILLEGALE PRESSEN 1942-1945.....	31
DEN ILLEGALE PRESSEN – NYHETSFORMIDLER OG IDEOLOGISK PÅDRIVER	31
KRAFTIG SPRÅKBRUK – ”USENSURERT NYHETSSTOFF AV PROPAGANDISTISK ART”	32
HVA VAR KJENT?	34
DEN ILLEGALE PRESSEN OG JØDEFORFØLGELSENE.....	36
ARRESTASJONENE	37
DEPORTASJONENE	38
JØDEFORFØLGELSENE I EUROPA	41
UTRYDDELSE.....	42
ANTISEMITTISME – EN SENTRAL DEL AV NAZISMEN	43
HOLDNINGER TIL JØDER I DEN ILLEGALE PRESSEN	45
DET NASJONALT MINNEVERDIGE OG DET NASJONALT PROBLEMATISKE I DEN ILLEGALE PRESSEN	47

KONKLUSJON	47
4. ETTER FRIGJØRINGEN	51
DE NORSKE JØDENE – JØDER ELLER NORDMENN?	56
DET NORSKE RETTSOPPGJØRET	59
KONKLUSJON	73
5. EN MINNEKULTUR TAR FORM.....	75
JØDEFORFØLGELSENE – FIENDENS PROSJEKT	75
Å TA AVSTAND FRA JØDEFORFØLGELSENE – EN NASJONAL MARKØR.....	76
”VÅRE FALNE”	77
DE JØDISKE OFRENE – ”VÅRE FALNE”?	78
DE NORSKE JØDENE I DEN PATRIOTISKE MINNEKULTUREN	82
ANTIJØDISKE HOLDNINGER – MULIGE ETTER 1945?	87
KONKLUSJON	91
6. KONKLUSJON	94
MULIGHETER FOR VIDERE FORSKNING	97
KILDELISTE	100

1. Kapittel

Innledning

I november 1942 foregikk de to første av i alt fire massedeportasjoner av jøder fra Norge.

Om disse hendelsene skrev en norsk illegal avis:

1400 jøder stuvet sammen i kvegtransportbåter, mann skilt fra hustru, foreldre fra barn, småbarn og oldinger i fengsel fordi de er av en annen "rase". Fengsel og lidelse. Det er minnene som alltid vil være forbundet med året 1942.¹

I et av norsk histories standardverk, utgitt i 1996, behandles den tyske okkupasjonen av Norge under andre verdenskrig over 33 sider hvorav fire linjer omtaler deportasjonene av norske jøder:

Eit mindretal stod i ei særstilling: Dei ca 1800 jødane. Snautt halvta hadde kome seg ut av landet da forfylginga sette inn i 1942. Nesten alle dei andre omkom i tyske Vernichtungslager. For få forstod tidsnok at jødane hadde ein slik lagnad i vente.²

Flere av norsk okkupasjonshistories mest sentrale bidrag vier deportasjonene av de norske jødene en marginal omtale, sammenlignet med arrestasjonene og deportasjonene av andre sivile grupper.³ Deportasjonene av jøder fra Norge ble i historiske framstillinger av okkupasjonen og i den kollektive erindring, ikke det minnet "som alltid vil være forbundet med året 1942."

Problemstilling

Utgangspunktet for denne oppgaven er den beskjedne plass jødeforfølgelsene i Norge har hatt i vår bredere krigs- og okkupasjonshistorie. I de historiske framstillingene av Norge under den tyske okkupasjonen mellom 1940 og 1945, har det tradisjonelle fokuset vært motstand mot okkupasjonsmakten. Flere andre temaer har blitt viet mindre oppmerksomhet, blant dem massedeportasjonene av norske jøder i 1942 og 1943. Historiker Ole Kolsrud

¹ *Friheten* nr. 1, 1943.

² Furre, Berge: *Norsk historie 1905-1990*, Det Norske Samlaget, Oslo 1996, s. 200. Også i Furre's *Norsk historie 1914-2000. Industrisamfunnet – frå vokstervisse til framtidstvil* fra år 2000, er deportasjonene av de norske jødene sammenfattet i denne setningen. Dette verket er ett av flere eksempler.

³ Sverre Steens (red.) *Norges krig 1940-45* og Magne Skodvins *Norsk historie 1939-1945* er eksempler på at aksjonene mot jødene vies liten oppmerksomhet i verk som ellers er grundige og detaljrike. I *Norges Krig 1940-45* omtales de norske jødene under temaet "De som ble tatt." Det ble her konstatert at "ingen annen befolkningsgruppe ble rammet så hardt som

hevdet i 1982 at den tausheten som hersket rundt de norske jødernes skjebne under okkupasjonen grenset til fortieelse.⁴

Med denne bakgrunnen ønsket jeg å undersøke hva som ble skrevet og formidlet om aksjonene mot jødene i samtiden, og forventet å finne relativt begrenset omtale også her. Denne antagelsen måtte justeres da jeg begynte den systematiske gjennomgangen av kildene. Forfølgelsen av de norske jødene, og jøder som oppholdt seg i Norge under okkupasjonen, ble formidlet, fordømt, og omtalt som sentrale hendelser under okkupasjonen. Særlig den illegale pressens omtale står i kontrast til den plass deportasjonene har fått i den senere historieforskningen og -formidlingen.

På hvilken måte ble deportasjonene av jøder fra Norge oppfattet og omtalt under okkupasjonen og i de første årene etter krigen? Og kan vi finne en årsak til at dette temaet var tydeligere til stede i årene 1942-1948 enn i den senere okkupasjonshistorien? I denne framstillingen vil jeg gjennom et utvalg av den illegale pressen og et utvalg av etterkrigspressen belyse hva som i årene mellom 1942 og 1948 ble formidlet og lest om jødeforfølgelsene i Norge, og vise i hvilke forbindelser jødeforfølgelsene ble tematisert. Slik kan vi komme nærmere et svar på disse spørsmålene.

Teoretisk tilnærming til problemstillingen

Den belgiske historikeren Pieter Lagrou har påpekt endringen i hvilke grupper som har blitt oppfattet som de fremste ofrene for Nazi-Tysklands politikk. Ved 50-årsmarkeringen for befrielsen av de tyske konsentrasjonsleirene var jødene den gruppen som sterkest ble forbundet med konsentrasjonsleirene, mens Tysklands politiske motstandere i langt mindre grad ble vektlagt som offergruppe.⁵ Ved leirenes befrielse i 1945 var forholdet omvendt. I Belgia, Frankrike og Nederland ble i 1945 de politiske fangene betraktet som de primære ofrene, mens jødernes særegne erfaringer i liten grad ble oppfattet og formidlet. Lagrou tilskriver den manglende oppfattelsen og tematiseringen av jødernes skjebne, framveksten av en ”patriotisk minnekultur” som fokuserte på motstand framfor folkemord. Dette er en kategori jeg har funnet relevant også for min undersøkelse. Også den norske okkupasjonshistorien har vært preget av trekk fra den ”patriotiske minnekulturen.” Lagrou skriver at

jødene,” (bind 3, s. 473) men likevel vies jødernes skjebne kun få linjer i dette verket. Se også kapittel 2 i denne oppgaven.

⁴ Kolsrud 1982.

⁵ Lagrou 1997.

The hegemony with which arrested resisters dominated the received image of the populations of concentration camps immediately after the end of the Second World War, and particularly the marginal attention devoted to the Jewish victims of genocide has been observed by several authors in different European countries.⁶

Som jeg skal vise, bryter mine funn med Lagrous funn på et sentralt område. De norske jødernes erfaringer var i den illegale pressen og andre deler av pressen i den første tiden etter frigjøringen et sentralt tema. Den norske pressens dekning av de norskjødiske Auschwitz-overlevende, og omtalen av jødeutryddelsene, kan således bidra til å nyansere Lagrous funn.

Bakgrunn: Utførelsen av likvidasjonen av de norske jødene

Under Nazi-Tysklands forsøk på å tilintetgjøre alle Europas jøder, regnes det med at i underkant av seks millioner europeiske jøder ble drept i konsentrasjons- og tilintetgjørelsesleire, gjennom massenedskytninger og utsulting, hovedsakelig i Øst-Europa. Blant dødsopfrene var 739⁷ jøder fra Norge som bekjente seg til mosaisk tro, eller ble definert som jøder gjennom raselovgivningen. Før 9. april 1940 bodde det 2173⁸ jøder i Norge, blant disse omtrent 430 jødiske flyktninger fra Sentral-Europa.⁹ Da Norge ble okkupert av det nasjonalsosialistiske Tyskland, ble Hitlers ”jødepolitikk” overført hit, og skulle anvendes på den lille gruppen jøder i Norge. I det følgende vil jeg presentere de mest sentrale tiltakene og hendelsene under likvidasjonen av den jødiske gruppen i Norge.¹⁰

I løpet av okkupasjonen ble 772¹¹ jøder deportert fra Norge, de fleste til arbeids- og utryddelsesleiren Auschwitz. I Norge døde i tillegg 21 jøder under okkupasjonen som følge av mishandling, ved henrettelser, eller ved å begå selvmord.¹² Av de deporterte døde 739, kun 33 personer overlevde.¹³ Av de jødene som unngikk deportasjon, flyktet en majoritet på omtrent 1100 mennesker til Sverige.¹⁴ Jøder som var gift med norske ikke-jøder ble internert,

⁶ Lagrou 1997, s. 183

⁷ Tallet er hentet fra databasen ”Victims of the Shoa in Norway”, utviklet av Bjarte Bruland

⁸ JD-NOU 1997: 22 *Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig*, mindretallets utredning. Justis og Politidepartementet, Oslo. En kommisjon ble nedsatt for å undersøke hva som skjedde med norske jødernes eiendommer mot slutten av krigen, og hvilke verdier det var snakk om. På grunn av prinsipielle uenigheter delte utvalget seg i to, et flertall og et mindretall. Jeg velger her å forholde meg til mindretallets utredning fordi det var denne utredningen som ble tatt til følge i Stortinget. Mindretallet besto av historiker Bjarte Bruland og psykolog Berit Reisel.

⁹ Lorenz 1992, s.107.

¹⁰ Jeg bygger framstillingen på Bjarte Brulands hovedoppgave *Forsøket på å utrydde de norske jødene*, Brulands database ”Victims of the Shoa in Norway” og ”The Reisel/Bruland Report on the Confiscation of Jewish Property in Norway during World War II.” Oslo 1997.

¹¹ Tall fra databasen ”Victims of the Shoa in Norway”, utviklet av Bjarte Bruland.

¹² Tall fra databasen ”Victims of the Shoa in Norway”, utviklet av Bjarte Bruland.

¹³ Tallet på 33 overlevende er hentet fra samme database.

¹⁴ Tangestuen 2004, s. 61.

og unngikk deportasjon.

Utførelsen av arrestasjonene og deportasjonene

De offisielle anti-jødiske tiltakene i Norge ble trolig utført på tysk initiativ¹⁵, mens den praktiske gjennomføringen var det norske Quislingstyrets ansvar, og norsk politi ble benyttet i arrestasjonene. Arrestasjonsbyråkratiet besto av representanter fra både den tyske okkupasjonsmakten og norske myndigheter og administrasjon. Det ledende organ under arrestasjonene og deportasjonene var Sikkerhetspolitiets referat IVB4, under ledelse av Wilhelm Wagner.¹⁶ Hans nærmeste overordnede på tidspunktet for massedeportasjonene var Regierungsrat og SS-Obersturmführer Hermann Reinhard.¹⁷ I arrestasjonsprosessen samarbeidet Wagner med lederen for Statspolitiet, Karl Marthinsen, og politiinspektørene Knut Rød og Sverre Dürbeck.¹⁸

Antijødiske tiltak etter 9. april 1940

Jødeforfølgelsene i Norge ble gjennomført etappevis. Allerede fem uker etter okkupasjonen startet kartleggingen av personer definert som jøder og deres eiendom. I januar 1942 ble *kunngjøring om stempling av legitimasjonskort som tilhører jøder* offentliggjort. Alle som var definert som jøder ble pålagt å få en rød "J" stemplet i passet, på dette viset ble alle jøder i Norge systematisk registrert. I begynnelsen av oktober samme år ble alle mannlige jøder over 15 år i Trondheim arrestert, i slutten av måneden skjedde det samme i Oslo, og alle kvinnelige jøder fikk daglig meldeplikt.¹⁹

20. november 1942 startet deportasjonen av de arresterte jødene med 20 jødiske fanger som ble sendt til Tyskland med transportskipet "Monte Rosa". 25./26. november fulgte massearrestasjonen av kvinner og barn, som samme dag ble tvunget om bord på troppetransportskipet "Donau".²⁰ Til sammen 532 norske jøder var om bord på dette skipet. "Donau" landet i Stettin, men jødene ble fraktet videre til Auschwitz. Samme dag dro

¹⁵Hvilken instans det konkrete initiativet til arrestasjonene kom fra, diskuteres blant historikere. Jødeutryddelsene var en sentral del av Det tredje rikets politikk i okkuperte og annekterte land, men selve initiativet kan likevel ha kommet fra norske myndigheter. Dette er imidlertid en diskusjon jeg ikke går videre inn på her.

¹⁶ For mer om arbeidsfordelingen under arrestasjon og deportasjon av jøder fra Norge, se Bjarte Brulands hovedoppgave: *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Hovedoppgave i historie ved universitetet i Bergen 1995.

¹⁷ Mendelsohn 1986, s. 56ff.

¹⁸ Bruland 1995, s. 64ff.

¹⁹ Oslo og Trondheim var de norske byene hvor det bodde flest jøder, og var de eneste byene hvor det fantes jødiske menigheter.

²⁰ Sammen med mange av de tidligere arresterte mennene.

”Monte Rosa” en ny tur, denne gangen med 26 jøder om bord. Kvelden 1. desember ankom jødene fra ”Donau” Auschwitz. Alle kvinnene og alle barna ble gasset i hjel umiddelbart etter ankomst, 186 menn ble klassifisert som arbeidsdyktige og registrert med fangenumrene 79064 til 79249. I februar 1943 ble de resterende arresterte jødene i Norge sendt ut av landet med lasteskipet ”Gotenland”. De ankom Auschwitz 3. mars, og av de 158 ble alle kvinnene og barna, samt de eldre (til sammen 84 personer), sendt direkte i gasskammeret.

Målet var total likvidasjon

Likvidasjonen av jøder hadde i Norge, som i andre land der dette ble utført, to hovedelementer: Et fysisk og et økonomisk. Likvidasjonen var ment å omfatte alle deler av jødisk liv i Norge, både det religiøse, kulturelle, økonomiske og ultimt, det fysiske livet til hvert enkeltmenneske. Den økonomiske og fysiske ødeleggelsen av de jødiske samfunnene i Norge, og av enkeltmennesker definert som jøder, kan betraktes som to sider av det samme prosjektet, hvis mål var den totale ødeleggelsen av jødisk liv.²¹ Eiendom ble konfiskert med det for øye at eierne aldri ville vende tilbake.

Tilbake til Norge

Av de deporterte overlevde som nevnt 33 mennesker, alle menn. Da den Røde armé nærmet seg Auschwitz østfra, ble de overlevende fangene sendt på en ”dødsmarsj” vestover til andre leire inne i selve Tyskland. De fleste av de overlevende norske jødene kom til Buchenwald, Dachau og Sachsenhausen.²² Da svenske Røde Kors kom med sine Hvite Busser for å hente ut norske og danske fanger, som i tillegg til jødene hovedsakelig var politiske fanger og studenter, ble de norske jødene ikke inkludert. Tyske myndigheter og leirledelsen ville ikke gi slipp på jødene, og de kom derfor ikke hjem sammen med de andre norske fangene.²³

Litteratur og forskning om jødeforfølgelsene i Norge

Internasjonalt har jødeforfølgelsene siden 1980-tallet vært et av de mest utforskede feltene ved andre verdenskrig. Her er Norge i utakt. Jødeforfølgelsene i Norge er som nevnt i liten

²¹ Bruland og Reisel 1997.

²² Ottosen 1998, s. 241ff.

²³ At de norske jødene ikke ble inkludert i transporten tilbake til Norge, er et tema som i liten grad har blitt problematisert av historikere og forfattere som har behandlet befrielsen av leirene ved krigens slutt. Bakgrunnen for at de norske jødene ble stående igjen da de andre norske fangene ble fraktet tilbake til Norge er uvisst. Auschwitz-overlevende Julius Paltiel mener at de norske jødene ikke var oppført på norske myndigheters lister over norske fanger som skulle hentes ut av

grad inkludert i de bredere framstillingene av okkupasjonstiden, og er i tillegg i begrenset omfang behandlet som et tema i seg selv.

Det første norske verket som systematisk behandlet norske jøder under okkupasjonen var Oskar Mendelsohns *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind II. Mendelsohn tilhørte ikke det historiske miljøet, men arbeidet som lektor, og *Jødernes historie i Norge* ble skrevet på oppdrag fra Det Mosaiske Trossamfunn i Oslo. Bind I ble utgitt i 1969 og behandler norskjødisk historie fra ca. 1660 til 1940. Bind II, som kom ut i 1986 er historien om de norske jødernes liv fra 1940 til ca. 1985. En stor del av dette bindet er viet forfølgelsene og masse mordet på jøder under andre verdenskrig. Mendelsohn behandler også jødene i etterkrigstidens Norge utførlig. Mendelsohn har gått meget detaljert til verks, og skriver mye og nøye om hvordan jødeutryddelsene ble behandlet i norsk presse. Han har imidlertid blitt oppfattet som lite konfronterende i sin behandling av okkupasjonsmaktens norske medløpere under arrestasjonen og deportasjonen av jøder fra Norge.²⁴

Mendelsohns ”forsiktighet med å ta opp brennbare emner i tilknytning til krigen og dens etterspill”²⁵ plasserer ham i følge antropologen Theodor Barth i Magne Skodvins tradisjon. Barth sier om Mendelsohn at han ”tilhører så visst ikke den generasjon historikere som vendte tilbake til kildene for å rette et kritisk søkelys mot selvgratulerende framstillinger av Norges fortid.” Magne Skodvin framhever selv Mendelsohns verk som det som trolig alltid vil bli stående som standardverket om jødeforfølgelsene i Norge.²⁶

Samuel Abrahamsen ga i 1991 ut *Norway's Response to the Holocaust. A Historical Perspective*. Abrahamsen presenterer denne boken som en takk til Norge for innsatsen med å redde norske jøder under den tyske okkupasjonen, men har likevel en noe mer kritisk tilnærming til norske myndigheters forhold til jødeforfølgelsene enn det vi finner hos Mendelsohn. Abrahamsen nevner at norske myndigheter og Hjemmefronten senest i 1942 hadde kunnskap om at jødeforfølgelsene tok sikte mot utryddelse, og kommer også inn på den beskjedne omtalen av det norske Holocaust i den offisielle publikasjonen *Regjeringen og Hjemmefronten under krigen*.²⁷ Abrahamsen påpeker at i korrespondansen mellom Hjemmefronten og regjeringen nevnes arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene

leirene.

²⁴ Johansen, Per Ole om Oskar Mendelsohn i *Norsk Biografisk Leksikon*, bind. 6, s. 276.

²⁵ Barth 1996.

²⁶ Skodvin 1991, s. 342.

²⁷ Abrahamsen 1991, s. 136.

kun ved to anledninger.²⁸ Abrahamsen nevner i denne sammenhengen også et lite utvalg av omtalene av jødeforfølgelsene trykt i den illegale pressen, men kommer ikke nærmere inn på dette temaet.

I 1994 ga Kristian Ottosen ut *I slik en natt. Historien om deportasjonen av jøder fra Norge*.²⁹ Ottosens arbeid er utstyrt med en navneliste over alle de deporterte jødene, de fleste med fødsels- og dødsdato.

Den mest systematiske historievitenskapelige behandlingen av likvidasjonen av norske jøder er Bjarte Brulands hovedoppgave fra 1995, *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*.³⁰ Bruland behandler det norsk-tyske byråkratiet under okkupasjonen og deres samarbeid om å løse ”jødespørsmålet” på en konkret og meget inngående måte. Bruland benytter seg av Raul Hilbergs aksjon-reaksjonsmodell³¹, og i sin undersøkelse av jødeforfølgelsene i Norge benytter han seg av Hilbergs begrepsapparat. Bruland viser hvordan destruksjonsprosessen også i Norge besto av fasene definisjon, konsentrasjon og tilintetgjørelse av landets jødiske befolkning, og han behandler det norske byråkratiets rolle under arrestasjonene og deportasjonene av jødene.

Historiker Nils Johan Ringdal og kriminolog Per Ole Johansen har begge behandlet det norske politiets rolle i jødeforfølgelsene i Norge, i henholdsvis *Mellom Barken og veden. Politiet under okkupasjonen*³² og artikkelen ”’Politiet har fortsatt et renommé å ivareta’: arrestasjonene og deportasjonen av norske jøder i 1942.”³³ Johansen har også skrevet boken *Oss selv nærmest: Norge og jødene 1914-1943*.³⁴

Historiker Ragnar Ulstein har omtalt norske jøders flukt til Sverige. Først som en del av nordmenns flukt til Sverige i *Svensketrafikken: Flyktninger til Sverige 1940-1943*³⁵ og senere skrevet om de jødiske Sverige-flyktingene i *Jødar på flukt*.³⁶

Mats Tangestuen behandler jødiske Sverige-flyktinger i sin hovedoppgave ”Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942” – *Jødiske flyktinger fra Norge i Sverige 1940-1942*³⁷. Tangestuens tematiserer i sin oppgave stillheten som har hersket rundt temaet

²⁸ *Regjeringen og Hjemmefronten under krigen*. Oslo 1948. Denne publikasjonen er ikke en fullstendig oversikt over all korrespondanse mellom regjeringen i London og hjemmefronten, men et utvalg.

²⁹ Ottosen 1994.

³⁰ Bruland 1995.

³¹ Hilberg 1985.

³² Ringdal 1987.

³³ Johansen 2001.

³⁴ Johansen 1984.

³⁵ Ulstein 1974.

³⁶ Ulstein 1995.

³⁷ Tangestuen 2004.

norske jøder under okkupasjonen, og kommer inn på etterkrigstidens debatt omkring Hjemmefronten og jødiske flyktninger. Hans undersøkelser påviser antijødiske holdninger blant de mange nordmennene i Sverige, også blant motstandsfolk involvert i flyktningtrafikken: Altså blant mennesker som stilte seg negative til Hitler-Tyskland og sågar risikerte livet for å kjempe mot den tyske okkupasjonsmakten. Tangestuens funn er i forhold til min problemstilling særlig interessant der han avdekker manglende forståelse for den særstilling de jødiske flyktningene befant seg i. Sitatet i tittelen har Tangestuen hentet fra en av Norges fremste okkupasjonsforskere, historiker Ole Kristian Grimnes' bok om norske Sverige-flyktninger. Boken kom ut i 1969, men regnes fortsatt som standardverket på området. Her nevnes norske jøder som flyktet til Sverige med kun én setning: "Også jødene kom for øvrig over grensen høsten 1942."³⁸

I 2003 ga Espen Sørbye ut biografien *Kathe, alltid vært i Norge* om den norskjødiske jenta Kathe Lasnik som ble deportert fra Oslo i november 1942, og døde i gasskammeret i Auschwitz.³⁹ I denne boken har statistikeren Sørbye rekonstruert Kathes liv ved hjelp av de kilder som fantes, og på den måten forsøkt å gjøre henne levende for leseren. Boken fikk mye oppmerksomhet da den kom ut, og førte til et ordsifte i pressen, noe jeg vender tilbake til.

I en form for mellomposisjon mellom forskning og det mer allmennkulturelle, finner vi de ulike forlags historiske oversiktsverk. Aschehougs åttebindsverk *Norge i krig* er et oversiktsverk over krigen i Norge og Norge under tysk okkupasjon. Denne typen historieverks hovedmål er ikke drøftelse, men fortelling. De brede historieverkene leses av mange, og er i stor grad med på å forme den allmenne oppfattelsen av historien. I bind tre av *Norge i Krig* vies jødeforfølgelsene i Norge 19 sider, i et eget kapittel med overskriften "Aksjonen mot jødene."⁴⁰ Kapitlet er illustrert med fotografier blant annet av en familie som ble drept i Auschwitz, fem av de overlevende etter frigjøringen, og kopier av korrespondanse mellom statspolitiet og likvidasjonsstyret. Avslutningsvis i kapitlet stiller forfatter Tim Greve spørsmålet "kunne flere jøder vært hjulpet?"⁴¹ Forfatteren påpeker at ingen visste eller kunne forestille seg den skjebne som møtte de deporterte, men hevder samtidig at jødene selv "undervurderte SS-maskineriets samvittighetsløshet." Greve kommer også inn på

³⁸ Grimnes 1969, s. 118.

³⁹ Sørbye 2003.

⁴⁰ Her kan det bemerkes at 19 sider også er viet et annet "ubehagelig" tema fra den norske krigshistorien; de norske frontkjemperne.

⁴¹ Greve i Skodvin (red.) 1985, s. 123.

spørsmålet om hvorvidt ikke-jødiske naboer eller venner, eller ikke-nazistiske politimenn kunne gjort mer for å advare jødene eller hjelpe flere å komme unna. ”Entydige svar gis ikke”, fordi ingen kunne vite hva som ventet jødene. ”Det var ikke fattbart for noen.” Det var ”karakteristisk at jøder som ble arrestert for å føres bort, ikke protesterte eller satte seg til motverge.”

I framstillingen stilles det spørsmål om norsk passivitet og medvirkning til arrestasjonene. Svaret som gis er imidlertid ganske enkelt at ingen visste. Jødene visst ikke, og lot seg derfor – i henhold til beretningen – rolig føre bort, politiet visste ikke, derfor arresterte de gamle mennesker og små barn. Problemet i denne framstillingen er ikke understrekningen av at ingen visst noe, men fokuset på at så mange jøder ble igjen i Norge, og *lot seg arrestere*. Dette argumentet overser det totale destruksjonsapparatet som var satt i gang omkring likvidasjonene av den jødiske gruppen. I denne framstillingen bærer jødenes egen uvitenhet en del av ansvaret for at så mange ble deportert.

Etter disse kritiske bemerkningene om kapitlet ”Aksjonen mot jødene”, må det også framheves at de siste linjene i kapitlet lyder: ”Den skjebne som norske jøder møtte, er den største tragedie som rammet noen gruppe i det norske folk under hele Den annen verdenskrig. For å si det mer tørt og brutalt: *Over 40 prosent mistet livet.*”⁴² Vi ser altså at likvidasjonen av jødene vies et eget kapittel, og omtales som en særegen hendelse under den tyske okkupasjonen av Norge. Forsøket på å problematisere skyld, passivitet og delaktighet avslører like fullt manglende forståelse for de særegne tiltakene jødene var utsatt for.

Jødeforfølgelsene i den kollektive bevissthet

I de større avisene har forfølgelsene av de norske jødene under okkupasjonene vært behandlet med ujevne mellomrom i flere tiår. Dette har imidlertid ikke ført til at disse hendelsene har blitt inkorporert i den brede okkupasjonshistorien. Det finnes et skille mellom hva som er blitt behandlet og omtalt i norsk offentlighet; i pressen og gjennom kunstneriske og kulturelle uttrykk, og hva som har blitt tatt opp i den nasjonale bevisstheten gjennom historieformidlingen.

I det offentlige ordskifte omkring de norske jødeforfølgelsene har et gjennomgående tema vært nettopp den beskjedne plass som har blitt viet de norske jødenes skjebne i det kollektive minnet om krigen. Da den amerikanske fjernsynsserien ”Holocaust” gikk på norsk

⁴² Greve i Skodvin (red.) 1985, s. 125.

fjernsyn i 1979, førte det til en debatt hvor det ble framført kritikk av norsk skoles neglisjering av jødeforfølgelsene. Det var også denne serien som gjorde betegnelsen Holocaust til en del av det norske (så vel som det internasjonale) vokabularet.⁴³

Biografier og selvbiografier skrevet om eller av overlevende norske jøder har spilt en sentral rolle i bevisstgjøringen om hva som skjedde med norske jøder under okkupasjonen. Denne typen litteratur har gjerne blitt lest på ungdomsskoler og videregående skoler og har slik fungert som et supplement til den manglende omtalen av jødeforfølgelsene i skolebøkene. Den første overlevendeskildringen av dette slaget var Herman Sachnowitz bok *Det angår også deg* fra 1976.⁴⁴ Boken handler om Sachnowitz opphold i arbeids- og utryddelsesleiren Auschwitz, hvor han mistet hele sin nære familie. Andre norskjødiske Auschwitz-overlevende som i ettertid har skrevet, eller fått sine historier nedskrevet og publisert, er Robert Savosnick,⁴⁵ Julius Paltiel⁴⁶ og Kai Feinberg.⁴⁷ I Vera Komissars *På tross av alt. Julius Paltiel – Norsk jøde i Auschwitz* kommer Paltiel også inn på hjemkomsten til Norge etter tre år i Auschwitz. Han beskriver vanskelighetene ved nettopp å være Holocaustoverlevende og å ha mistet hele sin nære familie, og om slike problemer som at det da han kom tilbake til hjemstedet bodde fremmede i familiens leilighet. Dette var noe som i særlig grad rammet overlevende jøder fordi det ofte bare var én eller to overlevende igjen av en familie som tidligere hadde delt husvære. I tillegg var jødisk eiendom konfiskert med det for øyet at eierne aldri skulle vende tilbake.

I 1995 skrev Dagens Næringsliv-journalist Bjørn Westlie en artikkelserie om hva som skjedde med norske jøders eiendommer mot slutten av krigen. Han skrev om tilbakevendte jøder som oppdaget at alt de eide var overtatt av andre, og artiklene vakte oppsikt også utenfor Norges grenser. Artikkelserien startet prosessen som endte med det såkalte ”jødebooppgjøret”, under regjeringene Jagland og Bondevik. En kommisjon, Skarpnes-utvalget, ble nedsatt for å beregne hvilke verdier det var snakk om. I korte trekk endte det med at mindretallets⁴⁸ konklusjoner ble tatt til følge, og at flertallet, i følge *Aftenpostens* Per Egil Hegge ”kan håpe på at dets synspunkter, og ganske særlig dets argumentasjon, blir

⁴³ Mendelsohn 1986, s. 379-380.

⁴⁴ Sachnowitz og Jacoby 1976.

⁴⁵ Savosnick og Melien 1986.

⁴⁶ Komissar 1995.

⁴⁷ Feinberg og Stefansen 1995.

⁴⁸ Mindretallet besto av historiker Bjarte Bruland og psykolog Berit Reisel, sistnevnte også Det Mosaiske Trossamfunds representant i utvalget.

glemt.”⁴⁹ Uten å gå utførlig inn i debatten, kan det påpekes at synspunkter som avslørte mangel på kunnskap om temaet, og forståelse for situasjonen, kom for en dag.⁵⁰

I 2004 kom dokumentarfilmen ”Mannen som elsket Haugesund”. Filmen handler om Moritz Rabinowitz, en av de første jødene som ble arrestert i Norge etter 9. april 1940. Den underliggende tematikken i filmen er at Haugesund ikke elsket Rabinowitz tilbake. Filmen føyer seg inn i debatten omkring deportasjonene av norske jøder som hadde startet etter Søbys biografi, og dreide seg i grove trekk om hvorvidt, eller i hvor stor grad, de norske jødene ble advart i forkant av arrestasjonene. Noe som også var et sentralt tema i debatten omkring Søbys *Kathe, alltid vært i Norge*. Et av filmens temaer er hvorfor Rabinowitz ikke flyktet, og flere av de intervjuede haugesunderne uttalte at Rabinowitz var for opptatt av ”geskjeften” og pengene sine til å flykte. I sine påstander om dette ga de uttrykk for et syn på jøder som spesielt glade i penger, gjerrige og grådige: fordommer hentet fra et antisemittisk begrepsapparat. At slike utsagn i filmen fikk stå uimotsagt, la grunnlaget for en avisdebatt. I løpet av debatten satt regissørene bak filmen fingeren på et viktig poeng da de stilte spørsmålet ”Når et menneske blir drept – hvilke mekanismer er i gang når det er offeret selv som blir stående igjen som skyldig?”⁵¹

Vi ser altså at tausheten omkring forfølgelsen av norske jøder er blitt utfordret, særlig i pressen. Hovedtyngden i omtalen av deportasjonene har dreid seg om to hovedtema: Norsk deltakelse i, og/eller manglende protester mot arrestasjonene og deportasjonene i 1942 og 1943, og historieverkenes manglende omtale i ettertid. I debatten omkring den påståtte unnfallenhet i forhold til jødene har gjerne jødernes marginale plass i okkupasjonshistorien blitt påpekt, og dannet et grunnlag fra debatten. Historieverkenes manglende behandling *etter* krigen, har blitt sett i sammenheng med påstandene om likegyldighet overfor jødene *under* krigen. Min undersøkelse vil belyse omtalen av jødeforfølgelsene i samtiden, og kan kanskje bidra til å nyansere framstillingene av den påståtte likegyldigheten overfor de norske jødene. At de okkupasjonshistoriske verkene har neglisjert de norske jødernes skjebne er klart. Dette innebærer ikke nødvendigvis at forfølgelsene ble møtt med likegyldighet i samtiden.

⁴⁹ Hegge 2002.

⁵⁰ For mer om denne saken, se Bjørn Westlies *Oppgjør i skyggen av Holocaust*. Oslo 2002.

⁵¹ Haukeland og Vollan 2004.

Teoretiske utfordringer

Jødeutryddelsenes plass i bevisstheten – før og nå.

Kan vi i dag si noe om oppfattelsen samtiden hadde av Holocaust, før ordet i det hele tatt hadde den betydning det har i dag?

Mordet på de europeiske jødene har i internasjonal historieforskning gått fra å være en begivenhet man ikke innså dimensjonene av, og det unike ved, til å bli betraktet som kanskje den mest sentrale begivenheten i europeisk historie i det 20. århundre, eller til og med som et avgjørende sivilisasjonsbrudd.⁵² Å skulle betrakte samtidens ”bystanders” persepsjon av Holocaust med alt vi i dag tillegger og forbinder med dette begrepet, er en utfordring. Følger vi den amerikanske historikeren Dan Diners syn på Holocaust som et sivilisasjonsbrudd, og noe som må medføre en gjennomgripende endring i hvordan vi betrakter verden, betyr det at samtidens observatører befant seg på den andre siden av dette bruddet.

Pieter Lagrou har undersøkt hvordan jødeforfølgelsene og jødernes stilling som ofre, ble oppfattet mellom 1945 og 1965, og hvordan dette temaet har blitt behandlet i Belgia, Nederland og Frankrike.⁵³ Lagrou har ønsket å undersøke noen av faktorene som kan forklare hvorfor de unike erfaringene til belgiske, franske og nederlandske jøder ikke ble oppfattet i samtiden. Lagrou understreker imidlertid at hans undersøkelse ikke tar sikte på å si noe generelt om persepsjonen av Holocaust. Lagrou mener at å forsøke seg på en slik studie for perioden 1945-65 vil være en anakronisme, da ”the very dimensions of the continental tragedy, as manifested in contemporary terminology, were very slow to emerge, even among professional historians.”⁵⁴ Er det ikke likevel mulig å si noe om samtidens persepsjon av jødeforfølgelsene? Det faktum at det tok mer enn 20 år etter 1945 før profesjonelle historikere begynte å innse dimensjonene av hendelsene som fikk navnet Holocaust, betyr ikke nødvendigvis at samtiden ikke hadde en bevissthet om at europeiske jøder ble utsatt for en særegen form for forfølgelse under andre verdenskrig.

I en undersøkelse av samtidens oppfattelse av jødeforfølgelsene finnes det noen klare faremomenter. Menneskene under og umiddelbart etter jødeutryddelsene hadde andre forutsetninger for å oppfatte det som skjedde selv om de var nærmere både i tid og rom. Selv

⁵² Diner 2000.

⁵³ Lagrou 1997, s. 181-222 og Lagrou 2000.

⁵⁴ Lagrou 1997, s. 187.

om man visste at jødene ble drept, og oppfattet at det var snakk om et forsøk på utryddelse, var begrepet ”Holocaust” ikke en del av deres verdensbilde, og ikke noe man kunne betrakte som en mulighet.

Nåtidens historikere har helt andre forutsetninger, og at ikke de særjødiske erfaringene fra andre verdenskrig er behandlet i senere okkupasjonshistorie, skyldes ikke mangel på informasjon eller muligheter til å erverve kunnskap om tema. Det er åpenbart at vi må sette andre krav til etterkrigstidens forfattere av okkupasjonshistoriske verk om å inkludere de særjødiske erfaringene enn vi kan forvente å finne hos samtidige observatører.

Å utfordre og supplere – ikke underkjenne

I kritikk av tidligere historieframstillinger møter man nødvendigvis på utfordringer. Å kritisere innebærer blant annet utfordringen med å unngå etterpåklokskap og moralisme.

Historiker Odd-Bjørn Fure påpeker i sin artikkel i samlingen *I krigens kjølvann*, at det under den nasjonale konsensus⁵⁵ om norske krigs- og okkupasjonserfaringene finnes et ”delvis mørklagt substratum” hvor det arbeides med de ”mindre flatterende hendelsene under og etter krigen.”⁵⁶ Fure sier at konsensusoppfatningen på dette nivået ikke er like dominerende, men at det her finnes ”polariserte og i stor grad emosjonelt baserte oppfatninger.” Arbeidet med å fylle okkupasjonshistoriens ”hvite flekker” bør således ikke overlates til ”personer med en vinkling som er egnet til å diskreditere frihetskampen.”⁵⁷

Jeg vil understreke at å kritisere eller utfordre ”motstands- og hverdagslivsdominansen” i norsk okkupasjonshistorie er ikke synonymt med å kritisere eller underkjenne motstandsarbeidet som ble utført, eller relativisere viktigheten – og riktigheten – av kampen mot nazismen, okkupasjonsmakten og NS-myndighetene som ble utført i Norge under okkupasjonen, og de offer dette krevde. Disse temaene er en viktig del av okkupasjonshistorien, men de behøver ikke stå som de *eneste*. Minnet om motstandskampen og dens offer blir ikke mindre viktig ved at også andre grupper inkorporeres som en del av historien om okkupasjonstiden.

⁵⁵ For mer utførlig om den nasjonale konsensus’ preg på okkupasjonshistorien, og denne tematikkens relevans for min framstilling, se kapittel 2, ”Okkupasjon, motstand og myter.”

⁵⁶ Fure i Larsen (red.) 1999, s. 32.

⁵⁷ Fure i Larsen (red.) 1999, s. 43.

Begreper og presiseringer

Holocaust

Jeg vil i denne framstillingen i så stor grad som mulig unngå å benytte begrepet "Holocaust." Som nevnt var Holocaust-begrepet ikke tilgjengelig for 1940-tallets observatører, og jeg velger å benytte andre ord for å beskrive utryddelsen av de europeiske jødene. I dag er ord som "gasskammer" eller "Auschwitz" noe vi umiddelbart forbinder med ordet "Holocaust." Slik var det ikke i samtiden, og å benytte Holocaust-begrepet vil i denne sammenhengen virke mer tåkeleggende enn klargjørende. Jeg vil i stedet benytte begreper som jødeforfølgelse og jødeutryddelse.

Patriotisk minnekultur

Begrepene kollektivtradisjon, og patriotisk eller nasjonal minnekultur er sentrale verktøy i min analyse. Den norske kollektivtradisjonen er preget av en patriotisk minnekultur, noe som innebærer en vektlegging av det nasjonale framfor det internasjonale, og fokus på de elementer i historien som kan benyttes konstruktivt i forhold til det nasjonale selvilde. Det er et begrepsmessig skille mellom kollektivtradisjonen og okkupasjonshistorien. Kollektivtradisjonen traderes i større grad ved minnemarkeringer, museer og lignende, mens okkupasjonshistorien hovedsakelig utgjøres av akademiske framstillinger av historien. Jeg velger i denne oppgaven likevel å benytte disse begrepene på samme måte, uten å skille mellom dem. Både den akademiske okkupasjonshistorien og den norske kollektivtradisjonen har det til felles at det er en patriotisk minnekultur som formidles, og at jødeforfølgelsene tildeles beskjeden oppmerksomhet. Begrepet patriotisk minnekultur, samt dets relevans for min oppgave, vil bli grundigere forklart i kapittel to.

Norske jøder og jøder i Norge

Som nevnt ble både norske og utenlandske jøder deportert fra Norge. Jeg vil i all hovedsak bruke betegnelse "norske jøder" når jeg skriver om jøder i Norge, også når det er tale om en gruppe som i tillegg inkluderer utenlandske jøder.

Omtale av antisemittisme

Både den illegale pressen og pressen i etterkrigstiden omtaler antisemittisme som en sentral del av den nazistiske ideologien, og som en førende motivasjon for jødeutryddelsene. I den illegale pressen er ”antisemittismen” i overveiende grad synonymt med de tyske nazistiske jødeforfølgelsene, og fordømmes på det sterkeste som en del av det tredje rikets prosjekt. Ved å sette likhetstegn mellom antisemittisme og jødeutryddelsene, slik den illegale pressen langt på vei gjorde, og som også til en viss grad ble gjort i etterkrigstidens presse, er antisemittismen uproblematisk å ta avstand fra: Å ta avstand fra antisemittisme blir på den måten det samme som å ta avstand fra utryddelse. Jeg vil i kapittel 3, 4 og 5 vise at å ta avstand fra antisemittisme – i all vesentlighet ensbetydende med nazistisk eksterminatorisk antisemittisme – ble betraktet som en del av det å være en ”god nordmann.” I denne sammenheng må det presiseres at i denne oppgaven vil begrepet ”antisemittisme” benyttes når det er slik antijødiske holdninger og handlinger omtales i mine kilder. Selv vil jeg benytte begrepet antijødisk i min analyse. Begrepet ”antisemittisme” vil i denne framstillingen reflektere det samtiden la i begrepet, mens ”antijødisk” vil være begrepet jeg benytter som analytisk verktøy. Dette for å skille det elastiske ”antisemittisme” fra mitt eget analytiske begrepsapparat.

Om kildene

De viktigste kildene i denne undersøkelsen vil være et utvalg illegal- og eksilpresse fra perioden 1942 til 1945, og et utvalg innen den frie pressen i perioden 1945 til 1948.

Den illegale pressen under krigen

For årene 1942 til 1945 har jeg valgt å undersøke de illegale publikasjonene *London-Nytt*, *Håndslag* og *Friheten*. *London-Nytt* var den største illegale avisen ut fra opplag og spredning.⁵⁸ *Håndslag* ble utgitt på norsk i Stockholm, finansiert av Den norske legasjon og smuglet til Norge, og mot slutten av krigen hadde bladet et opplag på 15.000 til 20.000 eksemplarer per nummer.⁵⁹ Den illegale avisen *Friheten* hadde et samlet totalopplag på til sammen 2 millioner under okkupasjonen.⁶⁰ Bakgrunnen for å velge disse avisene er at hver

⁵⁸ <http://lotus.uib.no/norgeslexi/krigslex>. Utskriftsdato 30.04.2004. Trolig var det snakk om et samlet opplag på 1, 5 millioner. (Luihn 1999 s. 95).

⁵⁹ I følge Luihn var det snakk om 16.000 eksemplarer per nummer.

⁶⁰ I følge Luihn 18.000 eksemplarer per nummer.

av dem kan sies å representere forskjellige grupper syn. *Friheten* var organ for den kommunistiske motstandsbevegelsen, *Håndslag* ble utgitt av det norske eksilmiljøet i Sverige, og *London-Nytt* besto stort sett av referater av nyhetene fra London. Disse avisene har jeg gjennomgått systematisk fra tidspunktet for første utgivelse, til siste nummer tilgjengelig. Ved gjennomgangen av disse kildene, ble det klart at forventningene om å finne at jødeforfølgelsene var en marginal del av nyhetsformidlingen måtte justeres.

Arbeidsforhold

Redaksjonene i de illegale avisene undersøkt i denne framstillingen arbeidet under forskjellige forhold. *Frihetens* medarbeidere skrev og distribuerte sin avis i det okkuperte Norge, med begrenset tilgang på nyhetsstoff. Flere av *Frihetens* medarbeidere ble arrestert i forbindelse med utgivelse og spredning, og mange av dem ble sendt til tyske konsentrasjonsleire.⁶¹ *Friheten* hadde i alle fall én jødisk medarbeider, Markus Sender.

Håndslags redaksjon arbeidet fra Sverige, og redaksjonsmøtene deres ble holdt i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings* Stockholmsredaksjon.⁶² Blant medarbeiderne fantes framtrede personer i det norske eksilmiljøet som statsråd Anders Frihagen (som oppholdt seg i Stockholm fram til våren 1942)⁶³, Johan Borgen, Torolf Elster, Helge Krog og Willy Brandt (sistnevnte hadde som flyktning i Norge fått norsk statsborgerskap). Elster hadde flyktet fra Norge da to av de illegale avisene han arbeidet for var kommet i Gestapos søkelys. Han var blant dem som startet *Håndslag* da han kom til Stockholm, og virket som redaktør av avisen fram til 1945.

London-Nytt var en såkalt radioavis. Da radioapparatene ble beslaglagt høsten 1941, bestemte Helge Weiby og brødrene Sigurd og Bjarne Riisa seg for å gi ut en illegal radioavis, det vil si maskinskrevne referater av nyhetene fra London. Radioen de benyttet seg av var et uregistrert apparat de beholdt og lyttet til i skjul. *London-Nytt* utkom så godt som daglig fram til 29. oktober 1942. Deretter noe sjeldnere, fram til februar 1944, da den ble avslørt av de nazistiske myndighetene. Verdt å merke seg i vår sammenheng er at *London-Nytt* ble støttet økonomisk av Moritz Wulf Dsenskysky, som drev et firma i samme bygning som en av avisens hoveddistribusjonslokaler. Dsenskysky ble arrestert som jøde, han ble sammen med sine sønner Benjamin og Gideon deportert med "Donau" i 1942 og sendt til Auschwitz, hvor

⁶¹ Luihn 1999, s. 63.

⁶² Luihn 1999, s. 75.

⁶³ Grimnes 1979.

alle tre ble drept. En ikke navngitt jødisk jurist ytet også økonomisk bistand til *London-Nytt*. Juristen klarte å flykte til Sverige før arrestasjonene av de norske jødene.⁶⁴

Etterkrigspressen

For perioden 1945 til 1948 er kildene et utvalg av de største hovedstadsavisene, *Arbeiderbladet*, *Aftenposten* og *Dagbladet*.⁶⁵ Jeg har valgt disse tre avisene fordi de hadde høye opplagstall, og til sammen ble lest av mange. En undersøkelse av den ”frie” avisen *Friheten*, samt aviser fra for eksempel Bergen og Trondheim, ville vært interessant, men det ville sprengt rammene for denne oppgaven.

I undersøkelsen av de tre illegale avisene var en systematisk gjennomgang mulig uten å sprengte tidsrammene for prosjektet, mens det i behandlingen av de tre etterkrigsavisene har vært nødvendig å gjøre et utvalg også saksmessig. Mai til og med desember 1945 har jeg gjennomgått systematisk fordi denne perioden var preget av en usystematisk nyhetsdekning. Informasjonen om hva som hadde skjedd i Europa under tysk okkupasjon ble gradvis bekreftet og formidlet. Den første tiden etter frigjøringen var preget av en jevn strøm av informasjon om utryddelsesleire og massedrap på sivile. Norske fangers hjemkomst fra konsentrasjonsleire ble også viet stor oppmerksomhet i disse månedene. I perioden mellom januar 1946 og oktober 1948 har jeg valgt å konsentrere meg om kortere perioder og dekningen av bestemte saker. Blant disse er omtalen av hjemkomsten av jødiske leiroverlevende og Sverige-flyktninger, omtale av et utvalg rettssaker, og omtalen av de første minnemarkeringene over krigens ofre. Jeg har i utgangspunktet foretatt punktstudier, men i løpet av arbeidet med kildene oppdaget jeg at jødeforfølgelsene også ble omtalt i andre forbindelser. Slike omtaler vil jeg også bruke i min analyse, der de tjener til å belyse oppgavens problemstilling.

Oppgavens struktur

Oppgaven er delt inn i seks kapitler. I kapittel to vil jeg vise at Lagrous betegnelse ”patriotic memory” også er relevant for norsk okkupasjonshistorie. I dette kapitlet skal jeg redegjøre for sentrale kritiske bemerkinger som er blitt rettet mot norsk okkupasjonshistorie. Dette vil

⁶⁴ Luihn 1999, s. 92.

⁶⁵ *Arbeiderbladets* opplagstall var i årene 1946-1948 på til sammen 174 785, *Aftenpostens* opplagstall var i samme periode til sammen 748 754. Dette tallet inkluderer både morgen- og aftennummeret, og *Dagbladets* opplagstall var i samme periode til sammen 182 244. Opplagstall for 1945 var ikke tilgjengelige for noen av de tre avisene. Alle tall er hentet fra Mediebedriftenes Landsforening

jeg gjøre ved å trekke ut den kritikken jeg oppfatter som særlig relevant for min problemstilling. Dette kapitlet vil tjene som bakgrunn for kapittel tre, fire og fem, hvor jeg vil vise hvor mine kilder bryter med det tradisjonelle okkupasjonshistoriske fokus, og hvor vi finner fellestrekk.

Kapittel tre, fire og fem utgjør oppgavens tyngdepunkt. I kapittel tre presenterer og analyserer jeg mine funn i de illegale avisene jeg har gjennomgått. Jeg vil i dette kapitlet vise at den illegale pressens omtale av jødeforfølgelsene i Norge bryter med den plass dette temaet fikk i den senere okkupasjonshistorien. Jeg vil også vise at det tematiske fokuset i de illegale bladene på andre områder i stor grad sammenfaller med det senere okkupasjonshistoriske fokuset.

I kapittel fire og fem presenterer og analyserer jeg omtalen av deportasjonene av de norske jødene i tre aviser fra etterkrigstiden. I kapittel fire har jeg gått ut fra bestemte hendelser og viser hva pressen skrev om jødeforfølgelsene i forbindelse med disse. Jeg viser hvordan de jødiske Auschwitz-overlevende ble omtalt, og hvilken rolle jødeforfølgelsene spilte i pressens omtale av et utvalg rettssaker. Dette kapitlet er hovedsakelig saksorientert, mens kapittel fem i større grad er temaorientert. I kapittel fem trekker jeg også i større grad inn minnekulturen som oppsto omkring okkupasjonstidens falne, og belyser de jødiske ofrenes stilling i forhold til det begynnende minnet om ”de falne.” I tillegg viser jeg hvordan jødeforfølgelsene kunne ha en plass i det nasjonale narrativ. Jeg kommer også inn på holdninger til jøder og holdninger til antisemittisme i pressens omtale av jødeforfølgelsene. I kapittel seks følger konklusjonen, samt forslag til videre forskning.

Avgrensning

Tidsavgrensning: Jeg har valgt å se på årene mellom 1942 og 1948 fordi 1942 var det året den første massedeportasjonen av jøder fra Norge ble gjennomført, og 1948 er året da statspolitisjef Knut Rød ble frikjent for sin medvirkning i arrestasjonene og deportasjonene av jøder fra Norge.

Avgrensning, den illegale pressen: De illegale avisene har jeg som nevnt gjennomgått systematisk fra 1942 til 1945. Årstallene markerer henholdsvis året for massearrestasjonene og deportasjonene av de norske jødene, året 1945 markerer tidspunktet da den illegale pressen ikke lenger utkom.⁶⁶ I de illegale avisene vil jeg hovedsakelig vektlegge omtalen av

⁶⁶ *London-Nytt* utkom i en noe kortere periode, fram til 1944.

forfølgelsene av de norske jødene, men her kommer jeg også inn på omtalen av de internasjonale jødeutryddelsene. Fordi den illegale pressen utgjør et smalere kildegrunnlag, har jeg her valgt et noe bredere fokus. I tillegg må den illegale pressens omtale vektlegges annerledes enn etterkrigspressens på grunn av nyhetstilgangen og det mer begrensede sideantall i hvert blad. De illegale avisene måtte være mer selektive i forhold til hva de ønsket å bruke sin spalteplass på enn det den frie pressen behøvde.

Tematisk avgrensning, etterkrigspressen: Det kildematerialet jeg har gjennomgått for perioden 1945-1948 belyser en rekke problemstillinger i forhold til både omtalen av jødeforfølgelsene og norske holdninger til jøder i tiden like etter andre verdenskrig. De artiklene og reportasjene jeg viser til i kapittel 4 og 5 er kun et utvalg av omtalen jeg har funnet om jøder og jødeforfølgelsene. Den grundige gjennomgangen av kildene har gitt meg muligheten til å danne meg et inntrykk av helheten av presseomtalen i de tre avisene jeg har undersøkt, og de eksemplene jeg trekker fram er de jeg har vurdert som illustrerende i forhold til helhetsinntrykket. Av temaer som faller utenfor min problemstilling, men som kildegrunnlaget kunne tjent til å belyse, vil jeg særlig nevne omtalen av Palestina-spørsmålet i forhold til jødeforfølgelsene, og i forhold til benyttelsen av begrepene ”jødespørsmål” og ”jødeproblem” i de første årene etter andre verdenskrigs jødeforfølgelser.

Jeg har valgt å se bort fra omtalen av mottaket av jødiske Displaced Persons (DPs) og Feldmann-saken.⁶⁷ Jeg har gått gjennom hva avisene skrev om disse temaene, og kom fram til at det jeg fant i stor grad overlappet tidligere litteratur. Synne Corell kom inn på presseomtalen av mottaket av jødiske DPs i sin hovedoppgave,⁶⁸ og Oskar Mendelsohn har skrevet om pressedekning og debatt omkring Feldmann-saken.

Jeg vil heller ikke analysere etterkrigspressens omtale av de internasjonale jødeforfølgelsene, men konsentrere meg om omtalen av det som skjedde med jødene som ble deportert fra Norge. Jeg har gjennomgått det som er skrevet om de internasjonale jødeforfølgelsene i perioden, men kommet fram til at dette temaet i all hovedsak faller utenfor min problemstilling, da omtalen av de internasjonale jødeforfølgelsene i liten grad relateres til omtalen av de norske jødene. I tillegg stiller jeg meg bak Lagrous påpekning av at en undersøkelse av samtidens oppfattelse av hele den kontinentale utryddelsen, slik vi i

⁶⁷ Det jødiske ekteparet Jacob og Rakel Feldmann ble i 1942 myrdet av grenselosene som skulle føre dem over grensen til Sverige. De to grenselosene ble i 1947 frikjent for drapet på ekteparet. Saken, og frikjennelsen, var en av de mest omtalte rettssakene i etterkrigstiden. Mendelsohn har skrevet utførlig om avisenes omtale av denne saken. (Mendelsohn 1986, s. 329-335.) For mer om Feldmann-saken, se også Senje, Sigurd: *Ekko fra Skriketjern*. Oslo 1982.

⁶⁸ Corell 2000.

dag kjenner den, vanskelig lar seg gjøre. En mindre studie vil i denne sammenheng være mer verdifull og klargjørende.

Avgrensning i forhold til Lagrous undersøkelse: I min analyse benytter jeg meg av Pieter Lagrous begrepsapparat, og sammenligner og kontrasterer mine funn med hans. Derfor må jeg understreke at kildegrunnlaget min undersøkelse bygger på er meget begrenset i forhold til Lagrous. Når jeg sammenligner eller kontrasterer mine funn i forhold til Lagrous er det kun på bakgrunn av presseomtale, mens Lagrous undersøkelse bygger på et langt bredere empirisk grunnlag, hvor pressen kun utgjør en liten del. Jeg tar høyde for at en undersøkelse med et bredere kildegrunnlag ville kunne gitt et annet bilde av oppfattelsen av, og forholdet til, jødeforfølgelsene også i Norge. Likevel mener jeg at en sammenligning er fruktbar, da det i all hovedsak er Lagrous teoretiske begreper og hans mer generelle empiriske funn jeg benytter meg av.

Denne framstillingens hovedmålsetting er å vise hva som ble skrevet om jødeforfølgelsene i Norge i det omtalte utvalget kilder i årene 1942-48, og i hvilke sammenhenger forfølgelsene ble tematisert.

2. Okkupasjon, motstand og myter

Jeg vil i det følgende vise at betegnelsen ”patriotisk minnekultur”¹ er relevant i forhold til norsk okkupasjonshistorie og vil være et fruktbart begrep for å belyse min problemstilling. Jeg vil i den forbindelse redegjøre for noe av den kritikken som er blitt rettet mot okkupasjonshistoriens tematiske fokus, fra 1970-tallet til i dag.² Det kritikerne av okkupasjonshistorien har pekt på er elementer som viser at betegnelsen ”patriotic memory” er relevant i forhold til norsk okkupasjonshistorie. Kapitlet skal danne bakgrunn for kapittel tre, fire og fem hvor jeg analyserer mine funn i den illegale pressen og etterkrigspressen. Jeg vil ved hjelp av dette kapitlet særlig vise hvor den illegale pressens tematiske fokus bryter med den senere okkupasjonshistorien.

Nasjonal historieskrivning og patriotisk minnekultur

Pieter Lagrou forklarer konstruksjonen av en patriotisk minnekultur med nasjonens behov for å formidle en historie de kunne leve med som nasjon, som kunne gi mening til begivenheter som hadde vært utenfor kontroll, og som kunne ha en positiv oppbyggelig effekt ved gjenreisningen av landet. Etter frigjøringen var behovet for ”et nasjonalt epos” stort, og det var fokus på motstandskampen som best kunne bidra til et slikt meningsfullt epos. Lagrou sier at å omtale forfølgelse uavhengig av motstandskamp ”was unspeakable and unacceptable in this context. Mourning without triumphalism would have undermined post-war recovery.”³ Lagrou påpeker at det umiddelbart etter frigjøringen av de okkuperte landene, både i Øst- og Vest-Europa, oppsto et bilde av kollektiv nasjonal motstand. Motstandsbegrepet ble utvidet til å gjelde hele samfunnet, ikke bare minoriteten som utførte aktivt motstandsarbeid.

Resistance, as a collective self-image of the liberated societies, required an active denial of the actual experience of the occupation. Unprecedented military defeat, humiliating occupation, and liberation by other foreign armies, albeit friendly and allied, had been a triple demonstration of national impotence.⁴

I den norske okkupasjonshistorien har de tradisjonelle hovedelementene vært motstand mot

¹ Lagrou 1997: ”Patriotic memory.” Begrepet patriotisk minnekultur er i min framstilling en oversettelse av Lagrous ”patriotic memory.”

² Dette er ingen fullstendig redegjørelse, jeg kommer inn på den kritikken jeg oppfatter som relevant for min framstilling. Det er uten tvil flere kritikere jeg kunne nevnt, og aspekter ved debatten jeg kunne kommentert, men det vil gå ut over rammeverkene her.

³ Lagrou 1997, s. 196.

⁴ Lagrou 1997, s. 195.

okkupasjonsmakten, og hverdagsliv under fremmed styre. I 1980-årenes norske historikerdebatt ble den tradisjonelle såkalte Skodvin-skolen⁵ utfordret av historikere som ønsket å supplere det de betraktet som den offisielle Hjemmefront- og eksilregjeringsversjonen av okkupasjonstiden.

Historiker Hans Fredrik Dahl rettet allerede på begynnelsen av 1970-tallet kritikk mot den tradisjonelle okkupasjonshistorien for å ha ”plassert seg i snublende nærhet til den nasjonalheroiske overlevering av krigshistorien.”⁶ Historiker Øystein Sørensen har bemerket at denne kritikken rammer okkupasjonsforskningen fra 1960-tallet og framover i større grad enn 1950-tallets. Sørensen betrakter historikerens dobbeltrolle som aktør og observatør som et av okkupasjonshistoriens hovedproblemer. Flere blant den første generasjonens okkupasjonshistorikere hadde enten selv spilt en rolle under krigen, eller de delte motstandsbevegelsens verdigrunnlag. Felles var at de senere skrev historie som seierherrer.⁷ Sørensen påpeker at det underliggende verdigrunnlaget dermed var preget av en ”renskåret dikotomi: venn mot fiende, nasjonale mot unasjonale, jøssinger mot nazister, helter mot skurker.”⁸ Denne dikotomien er en mulig årsak til at den jødiske gruppens særegne erfaringer ikke ble oppfattet, eller ikke har hatt en plass i den tradisjonelle okkupasjonshistorien. Både Dahl og Sørensen påpeker på hvert sitt vis trekk ved den tradisjonelle norske okkupasjonsforskningen som plasserer den i samme tradisjon som Lagrous ”patriotiske minnekultur.”

Jeg nevnte innledningsvis bruddet mellom den betydning jødeforfølgelsene ble tillagt i den illegale pressen, og den langt mer beskjedne plasseringen de norske jødene har fått i den senere okkupasjonshistorien, og i den kollektive minnekulturen. Den vitenskapelige historieskrivningen er ikke synonym med den kollektive minnekulturen, men vi finner de samme tematiske fokusene i de første okkupasjonshistoriske verkene som vi gjør i det kollektive ”minnet om krigen.”

Trebindsverket *Norges krig 1940-45*, med Sverre Steen som hovedredaktør, kom ut i årene mellom 1947 og 1950, og kan tjene til å belyse den klassiske motstandsfokuserte okkupasjonshistorien. I dette verket er den norske motstanden mot okkupasjonsmakten helt sentral, og flere av verkets forfattere var aktive i motstandbevegelsen under krigen. Dette

⁵ Historikerne Nils Johan Ringdal og Hans Fredrik Dahl mener en slik skoleretning eksisterer, mens de som ble sagt å tilhøre denne retningen av tradisjonelle okkupasjonshistorikere tok til motmæle og mente det ikke eksisterte noen slik skole. Se Ole Kristian Grimes' artikkel i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 2/1990.

⁶ Dahl 1974, s. 12.

⁷ Sørensen 1989.

verket omtaler arrestasjonene og deportasjonene i Norge i forbindelse med andre grupper som ble arrestert under okkupasjonen. Omtalen lyder i sin helhet:

Ingen enkelt gruppe av befolkningen ble så hardt rammet som jødene. Fra det øyeblikket tyskerne okkuperte Norge levde de et meget usikkert liv, både de par hundre som oppholdt seg i landet som flyktninger og de ca. 1 500 fastboende. Flere ganger kom det til demonstrasjoner mot dem på forskjellige steder, spesielt i Trondheim og byene nordpå. Blant annet ble overlege ved Trondheim kommunale sykehus, dr. med. Koritzinsky, arrestert høsten 1941 og døde senere som følge av oppholdet i fangeleiren. I mars 1942 ble jøder i Trondheim dømt og henrettet. I oktober samme året ble en storaksjon mot jødene satt i verk over hele landet. Først ble alle menn arrestert, samtidig som all jødisk formue ble beslaglagt til fordel for Quislings partifeller. Natt til 26. november foregikk en stor razzia i Oslo og andre steder. Alle jøder ble tatt, gamle og unge, menn og kvinner, voksne og barn. Behandlingen var meget brutal. Selv syke ble brakt til samlingsstedene, sinnssyke ble hentet fra Ullevål sykehus. Det lyktes en del å flykte, men 734 ble deportert til Tyskland. Av disse fantes 12 i live da de norske fangene ble befridd i mars/april 1945. De fleste var gått rett i gasskamrene ved ankomsten til de tyske leirene.⁹

Vi skal i kapittel tre, se at jødeforfølgelsene hadde en langt mer framtrædende plass i den illegale pressen enn i dette historieverket.

Lagrou's undersøkelsesområde er Vest-Europa "in a highly restrictive sense."¹⁰ Han mener de nordiske landene ville utgjøre et interessant utgangspunkt for en tilsvarende undersøkelse. Han framhever særlig en komparasjon mellom Danmark og Norge som interessant. "Such a comparison, even involving a geographically remote country with a tiny population in a huge and strategically peripheral territory, would probably bring out analogues with the Netherlands[...]."¹¹ Norge var i 1945 en relativt ung nasjonalstat, og hadde, i likhet Nederland opplevd fem års ydmykende okkupasjon. Norge hadde også det til felles med Nederland at land og befolkning rent fysisk var uendret.¹² Likevel har okkupasjonstiden fått en helt sentral plassering i det nasjonale minnet. Lagrou framhever okkupasjonstiden – det vil si, hovedsakelig historien om okkupasjonstiden – som nasjonalt samlende og homogeniserende. Dette er trekk vi også finner i den norske nasjonale minnekulturen. Historikeren Stein Ugelvik Larsen har påpekt at det nylig befridd Norge etter 1945 hadde en "sterk understrøm som gikk i retning av å søke en felles, nasjonal plattform som kunne bli grunnlaget for gjenoppbygging og planlegging for fremtiden."¹³

I Norge har okkupasjonshistorien vært motstandsfokusert, men samtidig ser vi at

⁸ Sørensen 1989.

⁹ Steen, Sverre (red.) 1950, s. 473–472. Jødene nevnes andre steder i verket, men ikke som eget tema. Utdraget ovenfor er hovedomtalen av deportasjonene.

¹⁰ Altså geografisk begrenset til Belgia, Nederland og Frankrike. Det er disse tre landene som i Lagrou's undersøkelse utgjør Vest-Europa. (Lagrou 2000, s. 7).

¹¹ Lagrou 2000, s. 7.

¹² Dette med unntak av Finnmark, som ble mer eller mindre totalt ødelagt på slutten av krigen, samt den jødiske minoriteten, hvorav ca. 1/3 døde som følge av okkupasjonen.

denne motstandshegemonien må ha manifestert seg på en annen måte enn i Belgia, Nederland og Frankrike. I landene Lagrou undersøkte bygget på ble jødeforfølgelsene i liten grad omtalt fordi de ikke ble brukt som et instrument i gjenreisningen. Kunne jødeforfølgelsene ha en funksjon i den norske "fortellingen om krigen?" I den illegale pressen og i etterkrigstidens presse formidles budskapet at det er "unorsk" å nære antisemittiske forestillinger og at "Wergelands nasjon" har vært immun mot antisemittiske tankestrømninger. I de første årenes presseomtale ble den uttalte omfavnelsen av jødene en del av motstandsretorikken. En del av den norske fortellingen om krigen, slik den ble formidlet i den første tiden etter frigjøringen, var hvordan "nordmenn av eldgammel norsk ætt grep fastere om sine våpen da tyskerne plyndret jødene, jaget dem fra sine norske hjem og drepte dem i Polen."¹⁴

Erindringshistorie og forsøk på å utfordre okkupasjonshistorien

Folkloristen Anne Eriksen har undersøkt krigens rolle som faktor i (gjen-)oppbyggingen av norsk identitet.¹⁵ Eriksen finner at "Historien om Krigen" i norsk kollektivtradisjon er en klassisk fortelling med helter og skurker, og uten særlig rom for nyanser. Norge var i 1945 en relativt ung nasjonalstat, og de fem årene med okkupasjon ble en viktig del av historien om Norge og nordmenn. Hun påpeker, i likhet med Lagrou, okkupasjonens funksjon i etterkrigstiden som nasjonsbyggende, samlende og homogeniserende. Riktignok splittet den nasjonen mellom jøssinger og NS-folk og "stripete", men majoriteten befant seg etter krigen på "riktig" side. "Historien om Krigen" ble avgjørende for norsk kollektiv identitet. Norskhet forutsatte riktig, nasjonal holdning under krigen, fortellingen om krigen behøvde sine helter.

Eriksen påpeker at hendelsene under okkupasjonen "er nøye utforsket, og historien fremstilles på en forholdsvis enhetlig måte."¹⁶ Dette er en enhet som også gradvis er blitt styrket, og som har lagt visse føringer for hvilke aspekter av okkupasjonshistorien som betraktes som viktige. "Det er stor enighet om hva som skal *regnes* som begivenheter, hvilke forhold som tillegges betydning og hvilke sammenhenger som betraktes som meningsbærende."¹⁷ Eriksen har funnet at den tradisjonelle okkupasjonshistorien i hovedsak følger to tradisjonslinjer. Den ene forteller om hverdagslivet i et okkupert land, den andre

¹³ Larsen i Larsen (red.) 1999, s. 22.

¹⁴ Kronikk av Egil Tjønneland: "Skam og bedrag" i *Dagbladet* nr. 176, 2. august 1946.

¹⁵ Eriksen 1995.

¹⁶ Eriksen 2005, s. 13.

¹⁷ Eriksen 2005, s. 13.

tradisjonen omhandler ulike former for organisert motstand, i tillegg til arrestasjoner og opphold i fengsler og fangeleirer.¹⁸ Det er disse to tradisjonslinjene som preger den norske kollektivtradisjonen.

De danske historikerne Claus Bryld og Anette Warring har arbeidet med samme tema som Eriksen, men for danske forhold. *Besættelsestiden som kollektiv erindring* omhandler hvordan okkupasjonstiden har blitt oppfattet, tematisert, og brukt i dansk etterkrigstid.¹⁹ Bryld og Warring mener å ha funnet at det nasjonalpatriotiske i minnekulturen er blitt styrket i løpet av 1980-90-tallet. Fortellingen om okkupasjonstiden er en nasjonal nøkkelfortelling, og det nasjonale forbindes sjelden med tvil. Bryld og Warring benytter begrepet kollektivtradisjon på samme måte som Anne Eriksen.

Som i Norge er det nasjonale elementet viktigere enn det internasjonale i den danske fortellingen om årene mellom 1940 og 1945. "Okkupasjonen" er viktigere enn "krigen", selv om okkupasjonen ble oppfattet som krig, særlig i Norge, men også i Danmark. Norge og Danmark har ulik okkupasjonshistorie, men det til felles at det ikke er 1. september 1939 som markerer starten på andre verdenskrig, men 9. april 1940. Noen av krigens alvorligste temaer har på den måten ikke blitt inkludert i historien om okkupasjonen. Bryld og Warring framhever spesielt det tyske felttoget i Øst, folkemord og Holocaust. Disse internasjonale linjene blir ikke et moment i den danske krigshistorien selv når Danmark berøres direkte, som under aksjonen mot jødene i oktober 1943.

Det nasjonalt minneverdige og det nasjonalt problematiske

Ole Kristian Grimnes har påpekt det han kaller "det nasjonale konsenssyndromets" preg på norsk okkupasjonshistorie.²⁰ Grimnes hevder, slik vi ser at også andre har gjort, at okkupasjonstiden la grunnlaget for en enestående nasjonal konsensus, nemlig det nærmest fastlagte motsetningsforholdet mellom den norske eksilregjeringen og Hjemmefronten på den ene siden, og okkupasjonsmakten og NS-myndighetene på den andre siden. Historiker Odd-Bjørn Fure har stilt spørsmålet om hvorvidt denne vidtgående konsensusen omkring det nasjonalt minneverdige "har bidratt til å fortrenge, fortie og tabuisere problematiske og traumatiske forhold og derved har tildekket hendelser på andre viktige områder."²¹ Problematiske forhold som kollaborasjon med okkupasjonsmakten, det relativt

¹⁸ Eriksen 2005, s. 42.

¹⁹ Bryld og Warring 1998.

²⁰ Grimnes 1990.

²¹ Fure i Larsen (red.) 1999, s. 31.

høye antallet norske kvinner som hadde forhold til tyske soldater, norsk deltakelse på Øst-fronten, behandlingen av russiske og jugoslaviske slavearbeidere i Nord-Norge, og deportasjonene av de norske jødene er hendelser og fenomener som ikke er blitt betraktet som nasjonalt minneverdige nok til å få en plass i den kollektive erindringen om krigen. Det faktum at de fleste nordmenn som ble drept i direkte kamp mellom 1940 og 1945, falt i tysk tjeneste på Øst-fronten, og at det under jødeaksjonene var norsk politi som deltok i arrestasjonene av landsmenn, er problematiske erfaringer som vanskelig kunne nyttiggjøres i en patriotisk minnekultur.

I fokuset på en nasjonal minnekultur kan det synes relevant å påpeke at utelatelsen av en minoritets erfaringer kan skyldes nettopp at denne minoriteten ikke omfattes av et nasjonalt "vi". Kanskje særlig i forhold til den jødiske minoriteten, som historisk sett ut fra en tradisjonell nasjonsforståelse har blitt tilskrevet rollen som de evige "andre" kan dette synes som en fruktbar innfallsvinkel. Uten å underkjenne antisemittiske fordommers rolle i storsamfunnets behandling av den jødiske minoriteten, også etter krigen, er det imidlertid viktig ikke å låse seg til antisemittisme som forklaringsmodell.

Det nasjonale framfor det internasjonale

Hans Fredrik Dahl har påpekt at okkupasjonsforskningens hovedmålsetting burde være å plassere hendelsene i årene 1940-45 inn i generell norsk og europeisk historie.²² Dahl setter, etter mitt syn, med dette fingeren på to elementer ved den tradisjonelle okkupasjonshistorien som har vært utsatt for kritikk: det mytiske og det nasjonale.

Anne Eriksen har kalt årene 1940-45 for en lukket parentes, en periode som blir formidlet som vesensforskjellig fra norsk historie både før og etter. Når en historisk hendelse eller periode får en slik status, som løsrevet fra alt før og etter, opphører den å være virkelig, den blir mytisk. Det andre elementet er det nasjonale fokuset, som den norske minnekulturen altså har til felles med den danske, så vel som den franske, nederlandske og belgiske. Hva som er blitt oppfattet som minneverdig, har det til felles at det nasjonale perspektivet er dominerende.

Lagrou har som nevnt påpekt en nasjons behov for å bygge seg opp igjen, fysisk og mentalt, etter en ydmykende okkupasjon. Han har tilskrevet det nasjonale perspektivet og fokuset på heltehistoriene nettopp nødvendigheten av å skape en nasjonalhistorie man kan

²² Dahl 1974.

leve med, og som kan ha en konstruktiv effekt i etterkrigssamfunnet. I tillegg kan vi spørre oss om det er nok en grunn til at det internasjonale perspektivet har blitt nedtonet i forhold til det nasjonale. Vi ser at det er nettopp der de internasjonale linjene griper inn i de nasjonale, ved gjennomføringen av Hitler-Tysklands internasjonale prosjekter, som frontkjempernes deltakelse i Øst og deportasjonene av og mordet på jødene, at noe av det mest det nasjonalt skamfulle og tabuiserte befinner seg.

Lagrou skriver at siden "the memory of genocide [jødeutryddelsen] could not be instrumentalized and was not constructive for patriotic memories, its commemoration had the lowest possible urgency."²³ Dette utsagnet er ikke uten videre relevant for Norge. I Norge mener jeg å ha funnet at minnet om jødene – "Wergelands barn" – ble forsøkt instrumentalisert i patriotisk sammenheng. Landet skulle gjenreises i Wergelands ånd, og den uttalte omfavnelsen av jødene kunne her være et konstruktivt og element i det norske selvbilde.

Jødeforfølgelsene – et "spesielt emne" eller en del av norsk historie?

I dag er det bred enighet om at temaene nevnt ovenfor bør ha en større plass i okkupasjonshistorien og i det norske kollektive minnet. Derfor er det interessant å observere at også i verk hvis uttalte målsetting det er å nettopp utfordre den tradisjonelle okkupasjonshistorien, vies arrestasjonene og deportasjonene av jøder fra Norge ytterst beskjeden oppmerksomhet. Anne Eriksen går i *Det var noe annet under krigen* hardt ut mot den tradisjonelle okkupasjonshistorien. Eriksens prosjekt er å påpeke den ensrettede kollektive erindringen, og å utfordre konsensusen om det nasjonalt minneverdige. Hun har like fullt det til felles med objektene for sin kritikk, at de norske jødene erfaringer assimileres inn i den bredere okkupasjonserfaringen.

I motsetning til Lagrou, Bryld og Warring, problematiserer ikke Eriksen jødene rolle i okkupasjonshistorien. Eriksen nevner Herman Sachnowitz bok *Det angår også deg* som et eksempel på viktigheten krigen (her ensbetydende med okkupasjonen av Norge) tillegges etterkrigsgenerasjonene.²⁴ Eriksen unnlater imidlertid helt å nevne at Sachnowitz krigserfaring var av en annen art enn den som framheves i erindringskulturen hun kritiserer, og at *Det angår også deg* i stor grad er et eksempel på nettopp det som har falt utenfor den kollektive erindringen. Dette er et eksempel på at de særjødiske erfaringene assimileres inn i

²³ Lagrou 1997, s. 220.

²⁴ Eriksen 1995, s. 28.

den generelle krigserfaringen også i et prosjekt som i utgangspunktet ønsker å utfordre det homogene og enhetlige i krigshistorien.

Under andre verdenskrig var norske jøder i en særstilling i forhold til ikke-jødiske landsmenn, og de var ofre for en helt spesiell type forfølgelse og, ikke minst, de ble forfulgt med en annen begrunnelse enn det andre grupper i Norge ble. Jødene var som gruppe gjenstand for unike tiltak, men samtidig var de som ble ofre for disse tiltakene ikke ”unike”. De forfulgte jødene passet ikke nødvendigvis inn i rollen som motstandshelter, som gruppe var de ikke nødvendigvis mennesker som gikk aktivt ut mot okkupasjonsmakten. De var tverrsnittet av en befolkning, inkludert barn og eldre, som ble forfulgt ikke for ord eller handlinger, men på bakgrunn av tanker om rase. Jødene opplevde som gruppe i det hele tatt en helt annen krig enn det andre nordmenn gjorde, dette gjaldt også flyktningene i Sverige.²⁵

Magne Skodvin kategoriserte i sin *Norsk historie 1939-1945* jødeforfølgelsene i Norge under ”Spesielle emner.”²⁶ Som nevnt er et underliggende premiss i min framstilling at den forfølgelsen de norske jødene var utsatt for skilte seg vesentlig fra overgrep mot andre grupper i Norge, noe som innebærer at jødeforfølgelsene nettopp *er* et spesielt emne. Jødenes erfaringer som gruppe skilte seg fra andre nordmenns krigserfaringer på grunn av overgripenes motivasjon, og ved gjennomføringen av forfølgelsen. Resultatet av jødeforfølgelsenes spesielle karakter har imidlertid blitt at temaet ikke er blitt behandlet som en integrert del av okkupasjonshistorien, noe den *også* var.

Denne dobbeltheten har ikke blitt fanget opp i den tradisjonelle okkupasjonshistorien, men vi ser at det spesielle og det integrerte ikke nødvendigvis må være motsetninger. I den illegale pressen, og delvis i pressen etter krigen, finner vi at begge sider ved jødeforfølgelsene i større eller mindre grad, ble oppfattet og omtalt. Dette kan tilskrives bildet av at nordmenn som nasjon aldri hadde blitt besmittet av ”den pest som hitlerismen bredte omkring seg i Europa,”²⁷ og at å forsvare jødene – i ord om ikke alltid i handling – ble formidlet som en del av motstandsfortellingen.

”Rase”-elementet

Nazismens ideologiske drivkraft er blitt et stadig mer sentralt tema i forskningen om andre verdenskrig. Tidligere ble ideologien betraktet mer eller mindre som en tynt ferniss over

²⁵ Tangestuen 2004.

²⁶ Skodvin 1991, s. 342. I den kommenterte bibliografien står jødeforfølgelsene kategorisert som ”spesielle emner.” Se også kapittel I i denne oppgaven.

²⁷ *Aftenposten* nr. 453, 2.oktober 1946.

politiske ønsker om makt og militær ekspansjon. Med denne underkjennelsen av den nasjonalsosialistiske ideologien, og den verdensanskuelsen som lå til grunn for Hitler-Tysklands interne styre og europeiske krig, ble heller ikke antisemittismen og Hitlers krig mot jødene betraktet som et sentralt element i andre verdenskrig.²⁸

Pieter Lagrou forklarer den manglende oppfattelsen av jødernes skjebne under andre verdenskrig delvis med denne underkjennelsen av "rase" som et helt avgjørende begrep for Hitler-Tysklands politikk.²⁹ Lagrou påpeker at det er først i de siste tiårene at forståelsen for at store grupper mennesker ble forfulgt for noe de *var*, ikke noe de *gjorde* har blitt en del av den allmenne bevisstheten omkring nazismen under andre verdenskrig. I historieforskningen er det først omtrent de siste tjue år at krigen mot "jødedommen"³⁰ er blitt oppfattet som helt essensiell i det nasjonalsosialistiske prosjektet.

Da en gruppe belgiske elever i 1995 ble spurt om hvilke grupper nazistene hadde deportert til konsentrasjonsleire svarte 191 av 193 at jødene var nazistenes hovedofre.³¹ Nest etter jødene, hadde de fleste elevene svart henholdsvis homoseksuelle, handikappede, sigøynere, politiske motstandere, motstandskjempere og kommunister. For disse elevene var det sentrale ved nazismen forfølgelsen av mennesker for noe de *var* (jøder, homoseksuelle, sigøynere og handikappede), ikke noe de *gjorde* (politiske motstandere, motstandskjempere og kommunister). Lagrou påpeker at "all the evidence available today suggests that the answers that a comparable group of students would have given in May 1945, or in any of the years thereafter during the 1940s and 1950s, would have ranked the groups very differently."³² Elevene i 1995 betraktet rasismen som den fremste drivkraften for høyreekstreme grupper, og tilskrev også andre verdenskrigs nazisme denne drivkraften. I samtiden ble denne drivkraften tillagt mindre betydning, sier Lagrou.

Konklusjon

Norsk okkupasjonshistorie kjennetegnes av å være en del av en patriotisk minnekultur. Dette er ikke unikt for Norge, vi kan finne de samme trekkene i andre vesteuropeiske land. I den patriotiske minnekulturen er det nasjonalt oppbyggelige helt sentralt. Dette elementet har ført

²⁸ "Krig" i denne sammenheng er selvsagt ingen ordinær krigføring mellom to eller flere bevæpnede parter, men et helt statsapparat som gikk til krig mot en sivil befolkningsgruppe. I henhold til den nazistiske verdensanskuelsen var det imidlertid tale om en krig mot en farlig fiende, der det "jødiske blodet" var hovedfienden.

²⁹ Lagrou 1997.

³⁰ Ordet "jødedom" refererer i denne sammenhengen ikke til den religiøse jødedommen, men har samme betydning som det engelske "Jewry", som det ikke finnes noe dekkende ord for på norsk.

³¹ Lagrou 1997. De to resterende elevene hadde svart "Anne Frank."

³² Lagrou 1997, s. 182.

til at grupper som ikke hadde, eller vanskelig kan tilskrives en "konstruktiv" krigshistorie, ble utelatt fra minnet om krigen. I Norge har flere sentrale historikere påpekt en nasjonal konsensus som preges av en NS/motstands- dikotomi. Ved denne dikotomien faller andre grupper så å si mellom to stoler, der iblant den jødiske gruppen, som verken faller inn under kategorien "helter" eller "skurker." I tillegg har rasismen, her spesielt den biologiske antisemittismen, som sentral drivkraft for nazismen lenge vært et underkjent tema. Alle disse elementene er relevante for Norge, når vi betrakter okkupasjonshistoriens og kollektivtradisjonens tradisjonelle fokus. Også i mine kilder er det nasjonale og patriotiske fokus dominerende, og motstandskampen spiller en sentral rolle. Samtidig skal vi se at jødeutryddelsene ble tematisert i langt større grad enn i den senere okkupasjonshistorien. Omtale av angrepet på de norske jødene hadde på et tidspunkt også en nasjonal funksjon, og de norske jødene skjebne spilte en rolle i "fortellingen om krigen." Denne omtalen vil belyses i de tre neste kapitlene.

3. Den illegale pressen¹ 1942-1945

I dette kapitlet presenteres kildene fra årene 1942-1945, det vil si de illegale avisene *London-Nytt*, *Håndslag* og *Friheten*. Innledningsvis vil jeg si noe om hva den illegale pressen var, og hvilken funksjon den hadde. Deretter kommer jeg inn på bakgrunnen for nyhetsformidlingen: hva kunne de okkuperte og nøytrale lands myndigheter vite om jødeutryddelsene? Hva ble formidlet til befolkningen, i Norges tilfelle gjennom den illegale pressen? Hvordan ble jødeforfølgelsene omtalt? Finner vi kontinuitet eller brudd mellom den illegale pressens tematiske fokus og den senere nasjonale minnekulturen slik den framstår i etterkrigstidens historieskrivning? Jeg vil i dette kapitlet vise at det tematiske fokus i den illegale pressen på noen områder bryter med den senere okkupasjonshistoriens fokus. Samtidig er det nasjonale og patriotiske fokus helt sentralt i den illegale pressen. Vi ser imidlertid at dette fokuset ikke utelukker de norske jødene. I den illegale pressen går omtalen av jødeforfølgelsene inn i det patriotiske fokus, og fordømmelsen av jødeforfølgelsene ble nyttiggjort i propagandaen *mot* nazismen, og *for* Norge.

Den illegale pressen – nyhetsformidler og ideologisk pådriver

Den illegale pressen hadde hovedsakelig to oppgaver. Den ene var å formidle nyheter om krigens gang, og om forhold i det okkuperte Norge, til en befolkning som ellers kun hadde den sensurerte pressen og tysk propaganda som nyhetsleverandører. Den andre, og vel så viktige, var å føre en ideologisk kamp mot okkupasjons- og NS-styret og for norsk selvstendighet. Disse to målsettingene gikk ofte sammen. De illegale avisene jeg har valgt å undersøke representerer som nevnt på flere måter forskjellige grupper, men har like fullt disse målsettingene til felles.

Informasjonsarbeidet utført av den illegale pressens medarbeidere var en sentral del av den norske motstandskampen. Ole Kristian Grimnes har kalt den illegale pressens virksomhet et stort, viktig og til dels uavhengig motstandsfelt.² I publikasjonen *Norsk presse under hakekorset* fra 1945 ble den illegale pressen kalt det ”spontane uttrykk for den frie tanke og det frie ord” og sagt å utgjøre et ”meget vesentlig trekk i okkupasjonstidens

¹ En betegnelse som ofte blir brukt om den illegale pressen er ”den frie hemmelige presse”, men jeg velger her å bruke den tradisjonelle betegnelsen ”illegale presse”, da det nettopp var dens status som ”illegale” i forhold til de nazistiske myndigheter i Norge under okkupasjonen som gjorde hemmeligholdelsen nødvendig, og som satte disse avisenes medarbeidere i fare.

² Grimnes 1979, s. 115.

Norge.”³

Fra omtrent 1943 begynte flere av de illegale avisene å trykke såkalte paroler. En parole var en retningslinje gitt av landets ”legitime” myndigheter i London for hvordan befolkningen skulle forholde seg til forskjellige hendelser, og tyske påbud i det okkuperte Norge. Blant annet ble det benyttet paroler for å advare studentene før studentaksjonene i 1943.⁴ Fordi de ble advart klarte mange å flykte til Sverige før arrestasjonene.⁵ Flere av de illegale avisene navnga også angivere og trykte adressene deres.⁶ I hvilken grad dette førte til aksjoner mot disse angiverne er usikkert, men disse eksemplene viser at den illegale pressen ikke kun formidlet nyheter, de bidro også til å skape dem.

Litteraturen om den norske illegale pressen er mangslungen, men tematisk, og særlig analytisk, nokså begrenset. Av den litteraturen som eksisterer, handler de fleste utgivelsene om forholdene skribentene og utgiverne arbeidet under, eller om lokale illegale aviser. Lite er skrevet om denne typen publikasjoners forhold til forskjellige samfunnsforhold, og det er så vidt jeg har funnet, ikke foretatt noen systematisk gjennomgang av den norske illegale pressens dekning av nyheter til det okkuperte Norge. Bøkene om den illegale pressen er ofte ført i pennen av tidligere medarbeidere i illegale aviser og er hovedsakelig fortellende, til dels anekdotisk i formen.⁷ Fokuset i litteraturen ligger på hverdagsaspektet – hvordan det daglige arbeidet med avisene foregikk, hvor de ble skrevet og trykt, hvordan de ble distribuert o. l. – og motstandsaspektet. Generelt kan man si at litteraturen om den illegale pressen i form og innhold i stor grad svarer til fokuset i den tradisjonelle okkupasjonshistorien.

Kraftig språkbruk – ”usensurert nyhetsstoff av propagandistisk art”.⁸

Et gjennomgående trekk ved de illegale avisene er bruken av sterke ord og uttrykk. Den nasjonalsosialistiske ”nyordningen” refereres til som ”hatets bygg”⁹ og nazistene og deres

³ Hirsch 1945, s. 7.

⁴ Eksempler på paroler som ble formidlet gjennom *London-Nytt* var parolen om ikke å besvare de såkalte ”jødeskjemaer,” som ble sendt ut til en rekke arbeidsplasser, (*London-Nytt* 5. april 1943). At disse skjemaene ble kalt ”jødeskjemaer” er interessant i seg selv, og kan tolkes som et eksempel på det inntrykk jødeforfølgelsene hadde gjort.

⁵ Grimnes 1979, s. 114 -115.

⁶ *Friheten* trykte ved flere anledninger navn og adresse til antatte angivere, og oppfordret også mer eller mindre direkte til drap på disse. For eksempel hadde avisen i nr. 12 1943, en artikkel kalt ”Silkesnoren.” Her ble det gitt en instruksjon for hvordan man skulle drepe noen med en silkesnor, og hvorfor nettopp silkesnoren var et ideelt drapsvåpen for benyttelse på angivere.

⁷ Eksempler er Hans Luihn generelt, og *De trykte illegale avisene. Hvordan ble de produsert?*, som er en samling såkalte hverdagshistorier fortalt av medarbeidere i et utvalg illegale aviser. Litteraturen om den illegale pressen er således også et eksempel på nærheten mellom aktør og formidler, som omtalt i kapittel to.

⁸ Grimnes 1979.

⁹ *London-Nytt* nr. 62, 17. november 1941.

medløpere i Europa kalles ”forrykte stakkarer”.¹⁰ NS-vennlige geistlige kalles ”Lokes prester”¹¹, *Aftenposten* og andre tyskkontrollerte aviser omtales som ”kloakkorgan”.¹²

Interessant i vår sammenheng er bruken av ordet ”utryddelse.” Et illustrerende eksempel på at et slikt uttrykk ikke nødvendigvis ble brukt med forsiktighet finner vi i en illegal avis’ påstand om at okkupasjonsmakten drev en ”utryddelseskrig” mot nordmenn gjennom spredning av sykdommer, først og fremst veneriske.¹³

Som nevnt var en av de illegale publikasjonenes hovedoppgaver å mane til kamp, i handling, men kanskje oftere i holdning, mot okkupantene og de hjemlige overløperne. Med en slik målsetting fulgte et språk som ikke holdt tilbake verken når det ble berettet om fiendens grusomhet eller heltenes godhet. Vi finner altså trekk fra Lagrous ”nasjonale epos” i den illegale pressen. Det interessante er at der det senere hovedsakelig var plass til aktivt handlende helter og ditto skurker, favner den illegale pressen i større grad også andre grupper – deriblant jødene. Bildet er imidlertid ikke entydig, ved noen anledninger hvor vi vet jødene ble skilt ut spesielt, vektlegges dette ikke, eller nevnes ikke overhodet. Et eksempel er omtalen av innføringen av unntakstilstanden i Trondheim der alle jødiske menn ble arrestert.¹⁴ I denne framstillingen er det av interesse både når forfølgelsene *ble* omtalt, og når de ble *unnlatt* omtalt. Kildenes taushet er i denne sammenhengen like viktig som kildenes tale, men representerer også en utfordring. Hva kan vi slutte av taushet? Her vil konteksten for tausheten være avgjørende, og et sentralt spørsmål er hva den illegale pressen kunne ha kunnskap om til hvilken tid.

De illegale avisene representerer interessante, men utfordrende kilder. De er i egenskap av aviser usikre kilder, og i tillegg var de som organer for motstandskampen aktører og formidlere på samme tid. Det kan dessuten diskuteres hva vi egentlig kan tolke ut av den illegale pressen på grunn av det propagandistiske innholdet og formen. Det at den illegale pressen skriver at en hendelse er viktig eller sentral, eller skrekkelig for den del, innebærer ikke nødvendigvis at hendelsen egentlig oppfattes slik av skribentene, eller leserne av avisene. På grunn av den generelt kraftige språkbruken gis en rekke hendelser inntrykk av å være ”det verste som har skjedd”. Dette er viktig å ha in mente når de illegale avisene

¹⁰ *London-Nytt* nr. 62, 17. november 1941.

¹¹ *Friheten* nr. 42, 1943.

¹² *Friheten* nr. 42, 1943.

¹³ *Friheten* nr. 18, 1943.

¹⁴ Et eksempel på omtale av unntakstilstanden i Trondheim og fullstendig utelatelse av arrestasjonen og interneringen av jødene i byen finner vi i *London-Nytt* nr. 370, 8. oktober 1942. *Håndslag* skrev om arrestasjonen av de jødiske mennene og at kvinnene og barna ble samlet i to leiligheter i forbindelse med en artikkel om jødeforfølgelsene 7. november 1942.

skriver om jødeforfølgelsene som noe unikt i sin grusomhet. En illegal avis skrev i 1943 det samme om arbeidstjenesten.¹⁵

Når dette er sagt – hovedpoenget er at den illegale pressen inkluderte deportasjonene av jødene som en *del* av ”alt det forferdelige” på en annen måte enn den senere okkupasjonshistorien har gjort. Det sentrale poenget er at det ikke først og fremst er i forhold til andre hendelser under krigen den illegale pressens omtale av jødeforfølgelsene skiller seg ut. Bruddet finner vi ved posisjonen jødeforfølgelsene fikk i disse avisene, i forhold til i den kollektive erindringen slik den framsto gjennom etterkrigstidens okkupasjonshistorie.

Hva var kjent?

Det har blitt pekt på at selv om tyske myndigheter var oppsatte på å holde planen om tilintetgjørelse av Europas jøder hemmelig, bl.a. ved ikke å skrive ned noe om den ”endelige løsning,” var en komplett hemmeligholdelse umulig. Ikke engang i et diktatur som det nasjonalsosialistiske Tyskland var det mulig å holde en slik hemmelighet skjult for befolkningen, og utrenskningene av jødene hadde befolkningen vært vitner til siden 1933.¹⁶

Det jødiske arbeiderpartiet i Polen, Bund, sendte våren og høsten 1942 to detaljerte rapporter om massedrap på polske jøder til London. Den jødiske representanten i det polske Nasjonalråd, Samuel Zygielbojm, forsøkte å mobilisere den polske eksilregjeringen i London og de allierte regjeringer, men til ingen nytte.¹⁷

Samuel Abrahamsen viser til at *The Daily Telegraph* i London i juni 1942, altså fem måneder før den første massedeportasjonen av norske jøder, skrev at 700 000 jøder hadde blitt gasset i hjel.¹⁸ Også historiker Walter Laqueur nevner dette eksemplet. Laqueur bruker riktignok eksemplet på en annen måte enn Abrahamsen. Laqueur viser til at *The Daily Telegraph* under 1. verdenskrig hadde kommet med sterkt overdrevne påstander om hva tyske soldater foretok seg av grusomheter i Belgia, og at nyhetene om gasskamre derfor ikke ble tatt alvorlig, men muligens betraktet som antitysk propaganda.

Laqueur trekker fram svensk presse som eksempel på at utryddelsesplanene var kjent i de nøytrale landene, og ikke bare på regjeringsnivå. Han nevner en liten avis i Eskilstuna

Friheten skrev ikke om unntakstilstanden da den ble innført.

¹⁵ *Håndslag* nr. 9, 4. mai 1943.

¹⁶ Lorenz i Eriksen, Trond Berg (red.) 2005, s. 507.

¹⁷ Laqueur 1980, s. 89, 90. Zygielbojm tok sitt eget liv etter det mislykte forsøket på å mobilisere sin egen og de allierte regjeringer.

¹⁸ Abrahamsen 1991, s. 137.

som 21. oktober 1942 skrev om en ”utryddelseskrig” mot jødene.¹⁹ Willy Brandt skrev allerede i mai 1941 en rapport for *Overseas News Agency* om jødenes skjebne i Polen, som var basert på meldinger fra *Eskilstuna-Kuriren*.²⁰ Det som var kjent i Eskilstuna kan vi regne med at var kjent i Stockholm. Samtidig påpeker Laqueur at i Stockholms-pressen ble nyhetene om dødsleirer og massedrap delvis undertrykket fordi den svenske regjeringen ikke ønsket å offentliggjøre informasjon som kunne innebære ”muligheter for misforståelser i forholdet til en annen makt.”²¹ Her kan nevnes at svensk presse skrev om deportasjonene av de norske jødene samme høst, og særlig *Göteborg Handels & Sjöfarts-Tidning* og *Svenske Dagbladet* fordømte deportasjonene på det sterkeste.²²

Av spesiell interesse for denne framstillingen er hva den norske regjeringen i London og Hjemmefronten i Norge kan ha visst om jødenes skjebne. Som nevnt ble jødeforfølgelsene i liten grad vektlagt i *Regjeringen og Hjemmefronten under krigen*.²³ I august 1942 mottok Norges utenriksminister Trygve Lie en rapport fra den norske legasjonen i Bern, som dreide seg om massedrap på polske og nederlandske jøder, og som konkluderte med at tyske myndigheter tok sikte på å utrydde hele den jødiske befolkningen i Europa. I slutten av november samme år, mottok Lie en henvendelse fra den britiske seksjonen av World Jewish Congress, hvor Lie ble bedt om at radiosendingene fra London måtte formidle gjentatte appeller til det norske folk om å motsette seg arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene. Lie svarte at han ikke anså det nødvendig å oppfordre nordmenn til å hjelpe de norske jødene: ”[...] such appeal is not needed in order to urge the population to fulfil their human duty towards the Jews in Norway.”²⁴ På dette tidspunktet var de fleste deporterte norske jødene allerede gasset i hjel i Auschwitz.

Historikeren Arne Ording, som ble ansatt i det norske Utenriksdepartementet i London-regjeringen, var en nær medarbeider av Trygve Lie. Hans dagboknedtegnelser under krigen om forfølgelsen av de norske jødene lød i sin helhet: ”Okkenhagen innom. Fortalte bl.a. om jødeforfølgelsene i Oslo. De hadde ført til at eksportorganisasjonen var blitt fullstendig overbelastet. Dessuten hadde en hel del jøder sprukket under forhørene og fortalt

¹⁹ Laqueur 1980, s. 66.

²⁰ Lorenz i Lorenz (red.): 2000.

²¹ Laqueur 1980, s. 67.

²² *GHST* 28.november 1942 og *Svenske Dagbladet* 3. desember 1942. Avisutklipp etter samlet av Harry Koritzinszky. Koritzinskys arkiv, HL-senteret.

²³ *Regjeringen og hjemmefronten under krigen*, s. 139 og 423.

²⁴ Trygve Lie til World Jewish Congress 1. desember 1942. Kolsrud, Ole: ”Eksil-Norge og jødene under 2. verdenskrig” i *Historisk Tidsskrift* nr. 3/1994.

om allting.”²⁵

London-Nytt meddelte nyheten om de 700 000 drepte jødene 27. juni 1942, men nevner ikke bruk av gass: ”Den polske regjering har sendt ut en erklæring om de tyske masse mord av jøder under okkupasjonen av Polen. Over 700.000 er blitt myrdet av nazistene i Polen.”²⁶ I *Håndslag* ble det samme sommer rapportert om massehenrettelser av jøder i Polen, ”særlig i de små provinsbyer.” Avisen rapporterte om 700 000 henrettede, men nevnte ikke bruk av gass.²⁷

Den illegale pressen og jødeforfølgelsene

Som nevnt innledningsvis i kapittel 1, ble året 1942 oppsummert på følgende måte i

Frihetens første nummer i 1943:

1400 jøder stuvet sammen i kvegtransportbåter, mann skilt fra hustru, foreldre fra barn, småbarn og oldinger i fengsel fordi de er av en annen ”rase”. Fengsel og lidelse. Det er minnene som alltid vil være forbundet med året 1942.²⁸

De tre illegale avisene undersøkt her, skrev om jødeforfølgelsene både i Europa og i Norge, og omtalte massedeportasjonen i november 1942 som en historisk hendelse, og som et endelig bevis på okkupasjonsmaktens brutalitet. I det følgende vil jeg gjøre rede for omtalen av arrestasjonene og deportasjonene av jøder fra Norge, samt komme inn på hva som ble skrevet om jødeforfølgelsene i andre europeiske land. Jeg vil belyse beskrivelser av jødeforfølgelsene som systematisk utryddelse, omtale av antisemittisme og jødernes plass i det nazistiske verdensbildet, og holdninger til jøder som målbæres – mer eller mindre subtilt – av avisene eller avisenes skribenter. Det er også interessant å se på hvorvidt jødeforfølgelsene i Norge settes i forbindelse med jødeutryddelsene i Europa. Oppfattes de nasjonalsosialistiske jødeutryddelsene som et prosjekt som går utover landegrensene, som ikke skiller mellom for eksempel polske og norske jøder? Oppfattes antisemittismen og rasetenkningen som ligger til grunn for forfølgelsene?²⁹ Funnene vil hovedsakelig presenteres tematisk, men i noen sammenhenger er tidsaspektet sentralt, og da vil kronologien også vektlegges.

Første gang forfølgelsen av norske jøder ble nevnt i kildene undersøkt her var i

²⁵ Ording, Arne: *Dagbøker. Bind I, 19. juni 1942-23. juli 1945*. Oslo 2000.

²⁶ *London-Nytt* nr. 273, 27. juni 1942.

²⁷ *Håndslag* nr. 6, 9. august 1942.

²⁸ *Friheten* nr. 1, 1943.

²⁹ Se kapittel to.

London-Nytt høsten 1941. *London-Nytt* meddelte at et begrenset yrkesforbud for norske jøder var forventet, og at jødene ville bli tvunget til å ikle seg ”et spesielt kjennetegn.” Avisen kommenterte denne nyheten med å si at ”Alle er klar over at det ikke er jødene, men na[z]istene som er problemet i Norge i dag.”³⁰ Neste gang de norske jødene ble nevnt var noen måneder senere i samme avis: ”Det har i den senere tid foregått atskillige jødeforfølgelser i Norge. Forretninger er fratatt jødiske eiere og livet er gjort mer og mer uutholdelig for dem.”³¹

Arrestasjonene

Arrestasjonene av mannlige jøder i Trondheim og omegn under unntakstilstanden i begynnelsen av oktober 1942, ble ikke omtalt i noen av de tre avisene før måneden etter. Da var *Håndslag* først ute, i en sak som omhandlet arrestasjonene av mannlige jøder i Nord-Norge, Trøndelag, Ålesund, Kristiansund³², Trondheim og Oslo. Arrestasjonene i Oslo ble beskrevet, de andre referert til. Om arrestasjonene i Oslo skrev *Håndslag* at ”omkring 200 ble arrestert første dag. Under arrestasjonen ble det tatt gutter helt ned til 14 års alderen og gamle menn på 75 år.” Alle ble ført til Grini hvor de ble underlagt en ”spesielt harhendt behandling.”³³ Arrestasjonene ble av *Håndslags* skribent satt i forbindelse med de europeiske jødeforfølgelsene. Skribenten tok også sterkt avstand fra arrestasjonene:

Det behøver i grunn ikke uttrykkelig understrekes at denne aksjon etter mønster fra ’kontinentet’ har vakt forbitring og avsky hos alle norske kvinner og menn. Adgangen til å yte de forfulgte praktisk hjelp er i dag ytterst begrenset. Men de føler og vet at de ikke står alene men har hele folket bak seg. Når uretten skal gjøres godt igjen, vil ikke de bli glemt som har måttet lide for nazistenes rasevannvidd.³⁴

21. november fulgte en ny artikkel med tittelen ”Jødeforfølgelsene”. *Håndslag* rapporterte at alle mannlige jøder var arrestert, at alle jødiske kvinner hadde fått meldeplikt, og at nazistene opptrådte ”usedvanlig brutalt” under arrestasjonene.³⁵ Artikkelen framhevet at både kvinner og barn ble fratatt alle verdisaker, og at det ikke var noen øvre aldersgrense for arrestasjonene, samt at også ”krøplinger og blinde” ble arrestert. Artikkelforfatteren gikk ut fra at de arresterte skulle sendes ”videre på tvangsarbeid, enten i Nord-Norge eller i Polen.”³⁶

³⁰ *London-Nytt* nr. 63, 18. november 1941.

³¹ *London-Nytt* nr. 173, 10. mars 1942.

³² Her står det ”Kristianstad” i kilden, men det er en skrivefeil, og jeg går ut ifra at det er Kristiansund som er riktig by.

³³ *Håndslag* nr. 12, 7. november 1942.

³⁴ *Håndslag* nr. 12, 7. november 1942.

³⁵ *Håndslag* nr. 13, 21. november 1942.

³⁶ *Håndslag* nr. 13, 21. november 1942.

Friheten spurte i nr. 36 (dato ikke påført) 1942 om drapet på politikonstabel Hvam³⁷ var den unnskyldningen NS behøvde for å sette i gang ”jødeforfølgelse etter siste franske mønster? Statspolitiet har nå arrestert 248 mannlige jøder over 15 år. De sitter ved Tønsberg og etterpå kommer turen til kvinnene og barna. En antar at alle vil bli sendt til tvangsarbeid i Tyskland.”³⁸

Disse omtalene av arrestasjonene kom altså på trykk før den første store massedeportasjonen 26. november 1942.³⁹ *Håndslag* var, som vi ser, den avisen som skrev mest utførlig om arrestasjonene, og gikk ut over en rent refererende omtale. Både *Friheten* og *London-Nytt* skrev om arrestasjonene på et senere tidspunkt, i forbindelse med deportasjonen.

Deportasjonene

Den første massedeportasjonen av jøder fra Norge 26. november 1942 ble omtalt i *Håndslag* 3. desember, i *Friheten* i desember (dato uviss) og i *London-Nytt* 6. januar 1943.

Friheten nevnte første gang i nr. 38 (dato uviss) fra 1942 at jøder var blitt deportert fra Norge. Det ble gjort i notisform, og dreide seg om deportasjonen med ”Monte Rosa” 20. november: ”20 jøder som var arrestert er nylig sendt til Tyskland. Mellom dem var den 72-årige urmaker Bernstein og hans sønn som var læge.”⁴⁰ *Friheten* var, så vidt jeg har funnet, den eneste av de illegale avisene undersøkt her som konkret nevnte denne deportasjonen.

I det påfølgende nummeret, det første som kom ut etter 26. november, skrev *Friheten* at natt til 26. november ”herjet tysk og ’norsk’ gestapo gjennom byen etter nye ulykkelige jøder”. Her sto ”norsk” i anførselstegn. De nordmenn som hadde deltatt i jødeforfølgelsene ble definert ut av det nasjonale fellesskap.⁴¹ *Frihetens* skribent var tydelig sterk berørt av det som hadde hendt:

³⁷ Grensepolitikonstabel Hvam ble skutt av en flyktningfører som var på vei mot Sverige med en gruppe jødiske flyktninger. Denne hendelsen ble brukt av NS-myndighetene som et propagandaredskap for å rettferdiggjøre aksjoner mot jødene.

³⁸ *Friheten* nr. 36, 1942.

³⁹ *Friheten* nr. 36 er ikke datert, så jeg kan ikke med sikkerhet si at dette ble skrevet før deportasjonen, men ordlyden tyder på det.

⁴⁰ *Friheten* nr. 38, 1942.

⁴¹ For en videre belysning av synet på overløpere som utdefinerte av det nasjonale fellesskap, se ”Det nasjonalt minneverdige og det nasjonalt problematiske i den illegale pressen” i dette kapitlet.

Hva redsler vi tidligere har opplevet, så har Oslo aldri opplevet de orgier som ble utspillet av det statsbærende partis gendarmen den natten. Det var scener som var sinnssyke i all sin redsel. Tilfeldige øyenvitner, prøvede og hardbarkede menn, sto maktesløse med tårer i øynene. Fra Lovisenberg sjukehus ble det eksempelvis hentet 2 farli sjuke pasienter fordi de var jøder – trass i protest fra alle lægene. Fra 6 avdeling på Ullevoll ble også jødene hentet, på skolen ble småbarn brutalt arrestert. Hva redsler som venter de ulykkelige, vet vi ikke enda. Foreløpig er de stuet sammen i lasterummet på en båt som ennå ikke av en eller annen grunn – mens dette skrives – har forlatt landet.”⁴²

3. desember 1942 skrev *Håndslag* i sin spalte ”Den norske hjemmefronten” at torsdag 26. november var 1000 nordmenn og en del flyktninger blitt ”ofre for den skjendigste forbrytelse” i det okkuperte Norge så langt. De var blitt fraktet fra Oslo med båt, ”i beste fall til en forferdelig skjebne i de polske ghettoer.” I følge *Håndslag* kunne hensikten med deportasjonene kun være ”å utrydde nordmennene av jødisk opprinnelse.”⁴³

Bakgrunnen for deportasjonene ble tilskrevet ”hirdfolkenes virketrang”, men avisen nevner også et besøk til Norge av stabssjefen for det tyske SA, Victor Lutze, som hadde holdt et foredrag for den norske hirden om den faren jødene i henhold til den nazistiske verdensanskuelsen representerte. *Håndslag* så disse hendelsene som det endelige bevis på at det ikke fantes grenser for nazistenes brutalitet, hvis noen av deres lesere tidligere hadde tvilt på det, og at denne typen forfølgelser hadde pågått i Tyskland og okkuperte land i flere år allerede. Over to år med okkupasjon hadde vært tilstrekkelig tid til å skape en ”bande hensynsløse sadister” også i Norge.

Avslutningsvis understreket skribenten at mot ”denne banden står imidlertid et helt folk som er altfor sunt til å la seg smitte av den antisemittiske galskapen.” I den ”frie norske pressen” kom Hjemmefrontens stemme til orde og lovte at ”over alt hvor det bare er mulig vil den sanne nasjonale front i Norge i pakt med Henrik Wergelands ånd rekke en hjelpende hånd ut mot de nordmenn og andre som i dag er særlig utsatt for nazismens forfølgelsesvannvidd.”⁴⁴ Med ”nordmenn og andre” menes i denne sammenheng trolig norsk jøder og utenlandske jøder som ble deportert fra Norge.

London-Nytt hadde i sitt julenummer fra 1942 en lengre artikkel om jødeforfølgelsene, men først 6. januar 1943 ble deportasjonen 26. november presentert som nyhetssak. Her følger først omtalen i julenummeret, deretter nyhetsomtalen fra januar. Disse to omtalene utgjør interessante motsetninger, og viser at redaksjonene, enten i radiosendingene fra London eller i redaksjonen i Norge, ikke var meningsmonolitter. I

⁴² *Friheten* nr. 39, 1942.

⁴³ *Håndslag* nr. 14, 3. desember 1942.

⁴⁴ *Håndslag* 3. desember 1942.

julenummeret fra 1942 hadde *London-Nytt* en lengre omtale av hva som skjedde med jødene i Europa og i Norge under overskriften ”Hvis Tyskland skulle vinne krigen”.

Jødeforfølgelsene i Norge settes i sammenheng både med jødisk historie fra bibelske tider, babylonske fangenskap, slavetilværelsen i Egypt og barnemordene i Betlehem, og med forfølgelsene i resten av Europa.⁴⁵

Så skulle da Norge også få oppleve litt av det vi har lest om fra Central-Europa gjennom mange år allerede. Lest om, men ikke trod på – for vi håpet kanskje at avisene overdrev en smule – og dessuten var det så langt borte fra oss. En savnet riktignok europeiske dimensjoner over det som foregikk i vårt lille land hvor jødene antall ikke kan telles i mange tusener. Men det som foregikk ble nok til å vekke den mest sovende av oss: Når tyskerne kan eie et slikt fond av sadisme og la seg regjere av så skakk-kjorte trossetninger – hva kunne vi ikke da vente oss av barbari i framtiden, dersom et slikt folk skulle vinne krigen og få anledning til å fullføre sin ’germanisering’ av det ’stortyske livsrom’.⁴⁶

Forfatteren trekker, kanskje fordi det er i et julenummer og mange av artiklene i den anledning var preget av religiøse under- og overtoner, en linje fra egypternes slavebinding av jødene i antikken til de nazistiske forfølgelsene. Det man hadde lest om i bibelen var

blitt levende virkelighet i Norge vinteren 1942. Strevsomme, engang lykkelige jødiske hjem rives opp og utslettes, hustru skilles fra mann og barn fra far og mor. Uvitende menneskers rasefordommer utnyttes av dem som vet bedre, til å brennemerke uskyldige mennesker slik at ingen fred vil lege deres sår.⁴⁷

Vi ser altså at jødeforfølgelsene i Norge ble omtalt med et sterkt følelsesmessig språk, også til den illegale pressen å være. Det mest interessante ved denne artikkelen er imidlertid ikke omtalen av ofrene, men av overgriperne, både de aktive og de mer passive.

Artikkelforfatteren understreket at den smerten som fulgte med nyhetene om deportasjonene var blandet med skam. ”En sviende skam over at det er landsmenn som har lånt seg ut til denne gjerning. Norsk politi har dag og natt vært i aktiv virksomhet, norske angivere hjelper til og norske journalister forsvaret det som er skjedd.” Forfatteren sa videre at denne deltakelsen ikke begrenset seg til ”den nye tids menn”, og at det under slike omstendigheter ikke nyttet å komme med unnskyldninger. ”Her er det ingen ros å være jøssing, men en plikt som er knyttet til vår menneskelige ære.” Det var altså en plikt å være jøssing, og denne plikten ble omtalt som en del av det å være menneske. Dermed var det også en plikt, som jøssing og menneske, å fordømme jødeforfølgelsene. ”Om den som har sveket denne plikten, de kan være så fåtallige de bare vil, skal dette være sagt: Dypere er aldri nordmenn falt,

⁴⁵ *London-Nytt*, Julehefte 1942.

⁴⁶ *London-Nytt*, Julehefte 1942.

⁴⁷ *London-Nytt*, Julehefte 1942.

skjendigere har de aldri forrådt vår norske kulturtradisjon gjennom århundreder.” Å delta i jødeforfølgelsene ble av artikkelforfatteren betraktet som et grovt brudd på den norske ”jøssingæren”, og forræderi mot norske verdier. Artikkelforfatteren understreket at å låne seg til slike ugjerninger var skammelig, men konstaterte samtidig at det ikke var noe ”gode nordmenn” kunne gjøre for jødene, annet enn å støtte dem moralsk: ”Vi kan ingenting annet enn å vente og være trofaste.”⁴⁸

6. januar 1943 ble deportasjonen 26. november det foregående år rapportert som nyhetssak. *London-Nytt* skrev at den tyske militærtransportbåten Donau 26. november 1942 hadde lagt fra kai i Oslo med ”800-1000 norske jøder” om bord. Ferden gikk til en ukjent havn, ”men til en sikker skjebne – trelldom, vannære, utsultning og undergang.” Artikkelen fortsatte med at det ikke var noe nytt at jøder ble arrestert og deres formue konfiskert. Allikevel betegnet disse novemberdagene vendepunktet under jødeforfølgelsene i Norge.

Med ett slag tilkjennegav tyskerne at jødeaksjonene ikke lenger var å begrunne med preventive sikkerhetshensyn, altså i nødvendigheten av å sikre seg mot det civile undergravningsarbeid som alle undertrykte folkeslag i sitt hjerte ønsker å føre. Nei, med dommedags-skrift står det nå skrevet i verdens historiebok at tyskernes eneste streben gikk ut på å utslette det jødiske folk, fortære det ved hjelp av kuler, skam og pinsler.⁴⁹

London-Nytt er den eneste av de illegale avisene undersøkt her som kommenterer den norske medvirkningen i deportasjonene med mer en setning. Vi så ovenfor at de norske medvirkende fikk sterk kritikk i *London-Nytts* julenummer, men dette var en kritikk som ble nyansert i januar.

Vi nærer ikke nag mot de hundrede drosjesjaffører som statspolitiet hadde rekvirert til frammøte den 26 nov. klokken halv fem om morgenen. Vi nærer heller ikke nag til de seksti politifolk fra ordensavdelingen som ikke er medlemmer av N. S. og som var utkommandert til å assistere under arrestasjonene uten å vite hvad de gikk til. Disse har hver og en måttet gjennomgå timer som de kaller de smertefulleste i sitt liv.”⁵⁰

Her kan det synes som om det sentrale var å ikke være medlem av NS, ikke hvilke handlinger som ble utført.

Jødeforfølgelsene i Europa

Alle de tre avisene skrev relativt mye om jødeforfølgelsene i Frankrike og Danmark. Overgrep mot danske jøder får en fyldig dekning, spesielt i *Håndslag*, og sammenlagt

⁴⁸ *London-Nytt*, Julehefte 1942.

⁴⁹ *London-Nytt* 6. januar 1943.

⁵⁰ *London-Nytt* 6. januar 1943.

omtales jødeforfølgelsene i Danmark oftere enn forfølgelsen av norske jøder. Dette kan forklares med at arrestasjonene og deportasjonen av de danske jødene kom senere, og at man derfor var mer oppmerksomme på det. En annen mulighet er at forfølgelsen av de danske jødene i større grad omtales i forbindelse med ros av danskene. ”De tyske forsøk på å innføre Nürnberg-lovene mot jødene i Danmark har hittil møtt hårdnakket motstand.”⁵¹ De danske jødene omtales gjerne som velintegrerte og en naturlig del av det danske samfunnet. ”Så lenge det har vært mulig har den danske statsmakten og det danske folket beskyttet disse medborgerne. Derfor er også de tyske voldsgjerninger mot de danske jødene særlig opprørende,” konstaterte *London-Nytt*.⁵²

I forbindelse med *London-Nytts* rapportering fra Øst-Europa kan nevnes at en vesentlig del av informasjonen om overgrep og massedrap på sivile bygget på informasjon fra *Pravda* og *Den Røde Stjerne* (Den røde armés organ), begge offisielle sovjetiske kilder. De sovjetiske kildene skilte i liten grad mellom jødiske og andre sivile offer i sine kommunikeer. Rapporteringen om de russiske jødene er derfor sjeldnere enn fra andre land.

Utryddelse

I økende grad ble forfølgelsene av jøder omtalt som utryddelse. I begynnelsen ble ordet ”utryddelse” ofte benyttet i sammenheng med behandlingen av sovjetborgere og polakker, men i etter hvert ble ordene ”systematisk utryddelse” hovedsakelig brukt i forbindelse med jødene. Jeg har ovenfor vist at det ble skrevet om regelrett utryddelse i forbindelse med deportasjonen av de norske jødene, og det samme skrives gjentatte ganger i omtalen av de europeiske jødeforfølgelsene. *Håndslag* skrev i oktober 1942 (før massearrestasjonene av norske jøder) en artikkel om overgrep mot jøder i de okkuperte landene. Artikkelen starter med å si at de stadig skjerpede reglene norske jøder må leve under ”er en del av den systematiske utryddelsespolitikken som Det tredje rike gjennom lang tid har drevet mot Europas jødiske befolkning.”⁵³ Artikkelforfatteren refererte så til en tale Hitler holdt våren 1942, hvor han understreket at jødene ville bli utryddet.⁵⁴ Deretter fulgte en detaljert oversikt over jødeforfølgelsene i Tyskland, Polen, Romania, Slovakia, Böhmen-Mähren, Ungarn, Holland, Belgia og Frankrike.

⁵¹ *London-Nytt* 16. januar 1942.

⁵² *London-Nytt* 4. oktober 1943.

⁵³ *Håndslag* nr. 10, 10. oktober 1942.

⁵⁴ Det oppgis ikke noe mer konkret omkring denne talen, men sannsynligvis dreier det seg om en tale Hitler holdt i Riksdagen 26. april 1942.

London-Nytt trykte i mai 1943 i en rapport om tyske og østerrikske jøder at 6 millioner var sendt til Polen, og ”hele denne skare holder de [tyskerne] nå på med å utrydde systematisk.”⁵⁵ I juni samme år stilte avisen et retorisk spørsmål om hvordan situasjonen var for ”de jøder som etter programmet skal utryddes i Polen? Det oppgis at 2 mill. jøder hittil er avlivet der. Hitlers politiske mål er jo helt og holdent å utrydde jødene av verden.”⁵⁶ I oktober 1943 meldte *Håndslag* at ”Den totale utryddelse av en europeisk befolkningsgruppe på mangfoldige millioner, som utelukkende på grunn av nazistenes herjinger har stått i en særstilling, nærmer seg sin fullbyrdelse.”⁵⁷

Antisemittisme – en sentral del av nazismen

Antisemittisme ble i *Håndslag* og *London-Nytt* ved flere anledninger framhevet som en viktig komponent i nazismen. *Håndslag* skrev i januar 1943 at forfølgelsen av norske jøder ”symboliserer hele den brutalitet som er uløselig knyttet til nazistisk religion.”⁵⁸

London-Nytt skrev i artikkelen ”Tyskland og jødene” i mai 1943 at ”Jødeutslettelsen ligger hitler og nasipartiet på hjerte.”⁵⁹

Håndslag hadde i oktober 1943 en lengre artikkel om antisemittisme i forbindelse med jødeforfølgelsene i Danmark. ”Det er klart at for mange av de nazistiske lederne – deriblant Hitler selv – er ikke antisemittismen bare et politisk, demagogisk middel, den er en del av forestillingen om nazismens politiske misjon, en del av den besettelsen som behersker de troende nazistene.”⁶⁰ Lenger nede i samme artikkel tas det avstand fra betegnelsen ”jødeproblem”:

Antisemittismen rötter er et komplisert problem å rede ut. Det eneste man med sikkerhet kan si er at noe ”jødeproblem” ikke eksisterer. Antisemittismen springer ikke ut av noe reelt raseproblem, men av menneskenes sletteste egenskaper – uärlighet, feighet, dumhet, sadisme. Vi vet at om vi et eneste öyeblikk går inn på antisemittismens problemstilling, gjør vi oss skyldige i den alvorligste krenkelsen av vår sivilisasjon som overhodet kan tenkes. Det er tidligere blitt syndet mot dette, også i Norge, hvor den nazistiske ”arier”-terminologi fikk innpass – om enn aldri så uskyldig – i enkelte av våre offentlige kontorer. Fra i dag og i all framtid vil dette ikke mere kunne tenkes. Av alle nazismens forbrytelser er rasehatet den verste, men samtidig har nazistene gjort verden den tjenesten at den grundig har befridd våre samfunn for fordommer som mere enn noen andre hörer forgagne tiders åndsmörke og barbari til.⁶¹

⁵⁵ *London-Nytt* 21. mai 1943.

⁵⁶ *London-Nytt* juni 1943.

⁵⁷ *Håndslag* 16. oktober 1943.

⁵⁸ *Håndslag* 14. januar 1943.

⁵⁹ *London-Nytt* 7. mai 1943.

⁶⁰ *Håndslag* 16. oktober 1943.

⁶¹ *Håndslag* 16. oktober 1943.

Også *Friheten* tok på det sterkeste avstand fra rasetanker, men var mindre opptatt av temaet enn *Håndslag*. Der *Håndslag* åpenbart så grunn til å behandle temaet alvorlig og ta eksplisitt avstand fra det, og framstilte antisemittisme som en framtidig umulighet, skrev *Friheten* om rasetanker at: ”Ikke engang det enfoldigste medlem av Hitler-Jugend tror at jøder, polakker og sovjetborgere osv., masseavlives fordi de skulle ha gjort noe urett.”⁶² Også *London-Nytt* avfeide rasetanker uten å gå videre inn på temaet:

’Jøder og kommunister’. Det er den betegnning tyskerne bruker. De gjør uttrykket synonymt med uskyldige offer.[...]Det skal til at man har bevart sin barnslighet for å la seg innbille at ’jøder og kommunister’ er forbrytere i kraft av sin folkekarakter eller sin overbevisning.⁶³

Håndslag skiller seg ut ved å være den eneste av de tre avisene som gjentatte ganger skrev om antisemittisme. Avisen var opptatt av å understreke at selv om det hadde vært tilløp til jødefiendtlighet også i Norge, måtte dette nå være et tilbakelagt stadium. Vi vet at det fantes antisemittiske strømninger blant nordmenn i Sverige,⁶⁴ og dette var trolig *Håndslags* skribenter klar over. Det er kanskje derfor de så klart maner til kamp mot fenomenet. I artikkelen ”Den ubevisste nazisme” advares det mot hvordan nazistisk tankegods – her nevnes anti-demokratiske, antisemittiske, anti-russiske og anti-allierte tanker – blir smuglet inn av den tyskkontrollerte pressen, og setter seg fast også hos folk som tar avstand fra nazismen:

Om nazi-Tyskland blir slått på alle fronter, om alle nazi-lederne begår selvmord eller blir hengt, om Tyskland blir okkupert og dets krigsindustri nedlagt, om alle de okkuperte land blir fri osv. osv., *men* antisemitismen seirer, så den blir verdensomspennende, så den sniker sig inn som gift i tenkningen i alle land, *da har nazismen allikevel seiret*. Antisemitismen inneholder som i et lite frø alle nazismens kromosomer. Hat til de fremmede, chauvinismen, rasetenkningen, læren om herrefolket... Får det frøet leve, finner det jordsmonn så det kan spire, så vil atter en skog vokse op, der nazister fritt kan drive jakt på anstendige folk. Og Hitler og Goebbels kan skoggerle i gravene sine.⁶⁵

En annen mulig forklaring på at særlig *Håndslag* hadde et bevisst forhold til antisemittisme, og så eksplisitt advarte mot antisemittiske strømninger var at miljøet rundt *Håndslag* var internasjonalt og besto blant annet av Willy Brandt og hans nære venn Stefan Szende, som var ungarsk jøde.⁶⁶

⁶² *Friheten* 6. april 1945.

⁶³ *London-Nytt* nr. 62, 17. november 1941.

⁶⁴ Tangestuen 2004.

⁶⁵ *Håndslag* nr. 5, 9. april 1945.

⁶⁶ Lorenz 2000.

Holdninger til jøder i den illegale pressen

Som jeg har vist ovenfor tok alle avisene på det skarpeste avstand for enhver form for jødeforfølgelse, selv om oppmerksomheten som ble viet jødernes skjebne og bakgrunnen for forfølgelsene varierte. Hvilke holdninger til jøder kommer fram i avisene, ut over en avstandtagning til antisemittisme?

Når norske eller danske jøder ble omtalt, ble det nesten konsekvent referert til ”nordmenn med jødisk bakgrunn”, eller ”dansker med jødisk bakgrunn”. Som vist ovenfor gjorde *Håndslag* det klart for sine lesere at man med sikkerhet kan si at noe ”jødeproblem” ikke eksisterer. Både *Friheten* og *London-Nytt* benyttet imidlertid begrepet ”jødeproblem” eller ”jødespørsmål” som virkelige størrelser, om enn på hver sin måte. *Friheten* skrev i forbindelse med deportasjonene av norske jøder at

Noe jødeproblem har ikke eksistert i Norge. Jødene har vært gode nordmenn som oss andre, som de nordmenn hvis forfedre en gang i tia kan ha innvandret fra et eller annet utland, muligens gjør bare tyske innvandrere et unntak her. Jødeproblemet har bare ’eksistert’ i land med tyranniet som statsform, dvs. Tyskland og dets hel-og halvfacistiske vasallstater.⁶⁷

To nummer senere slo *Friheten* fast at for arbeiderne har

aldri jødeproblemet vært noe problem. Jødene har vært våre fiender når de har stått på imperialismens og nasismens side, og det har rike jøder ofte gjort. Som sambandsfeller i felles fridomskamp har de derimot vært våre kamerater og våpenbrødre, ja det er nettopp jødene som nå hører med til de mest trofaste.⁶⁸

Påstanden om at rike jøder skal ha stått på nazismens side, viser at *Frihetens* redaksjonelle linje var at klassetilhørigheten var det viktigste, langt viktigere enn etnisk/religiøs tilknytning.⁶⁹

London-Nytt skiller seg noe ut i sin omtale av jøder i forbindelse med beskrivelser av de danske jødernes situasjon. 7. januar 1941 skrev avisen at ”For øvrig eksisterer det ikke noe jødeproblem i Danmark, hvor det bare er 6.000 jøder.”⁷⁰ I forbindelse med arrestasjonene av de danske jødene hadde *London-Nytt* en lengre artikkel kalt ”Jødeforfølgelser i Danmark.” Artikkelen besto av en uttalelse fra den danske rabbineren Herman Løb, og de danske jødeforfølgelsene ble satt i forbindelse med de norske. Deretter fulgte en kommentar fra

⁶⁷ *Friheten* nr. 39, 1942.

⁶⁸ *Friheten* nr. 42, 1942.

⁶⁹ Historiker Einhart Lorenz har påpekt at det i det tyske kommunistiske motstandsmiljøet ble forsøkt påvist en kopling mellom jødiske bank-og industriledere og nazistene. (Se ”Forholdet mellom det ’politiske’ og det jødiske eksil 1933-1939-40.” i *Historie, kritikk og politikk. Festskrift til Peder Maurseth.*) Slike tanker kan også ha gjort seg gjeldende blant norske kommunister.

⁷⁰ *London-Nytt* 7. januar 1941.

*London-Nytt*s skribent. Kommentatoren tok på det sterkeste avstand fra jødeforfølgelser, og understreket at nazistene ville bli straffet for overgrepene.

Det går heller ikke an lenger, å forklare og langt mindre å forsvare det som er skjedd ved å henvise til jødernes oppførsel i Tyskland i etterkrigstiden. De danske jødene har under alle omstendigheter intet ondt gjort. Ved disse voldsgjerninger bæres det nytt brendsel til det flammende bål av hat som er reist mot tyskerne. Og hva tror de at de kan vinne med ugjerningene? De kan ikke innbille et eneste menneske at kilden til den tysk-fiendtlige virksomheten og sabotasjehandlingene i Danmark ligger hos jødene. Det ligger neppe i jødernes natur å ta risiko av den sorten. Forøvrig er de så skrekkslagne etter alt det som har hendt, at de sikkerlig har vært de forsiktigste av alle danske medborgere. De har fått lære å bære sitt hat i taushet.

Kommentaren avsluttes med å understreke at

Disse jødene føler seg som dansker, og de kommer selvfølgelig til å vende tilbake til Danmark, når landet – som vi håper – snart blir fritt. Hvis den tyske regjeringen vil tiltre den svenske fremstillingen [om å få ta imot dansk-jødiske flyktninger], så vil det bety at mennesker som nå lever i redsel for en uhyggelig skjebne, som de vet vil ramme millioner av andre, reddes for livet og fremtiden.⁷¹

Dette sitatet er interessant fordi det består av en kombinasjon av fordommer mot jøder og avsky mot jødeforfølgelsene. Utsagnet om at ”jødenes oppførsel” i Tyskland etter første verdenskrig ikke *lenger* kan forklare jødeforfølgelsene, innebærer at det en gang kunne det. Den mest iøynefallende uttalelsen er kanskje allikevel at det neppe ligger i ”jødenes natur” å risikere å delta i sabotasjehandlingene. Etter å ha gjennomgått samtlige utgivelser av *London-Nytt* som er tilgjengelige, er dette den eneste artikkelen jeg har funnet som kombinerer avsky over jødeforfølgelsene med slike fordommer mot jøder. Sitatet er altså ikke representativt for det som kom på trykk i de illegale avisene, men vi kan ikke se bort ifra at slike holdninger eksisterte i norske eksilmiljøer.

Fordommer mot jøder kunne overleve kunnskap om jødeforfølgelsene ved at man simpelthen tok avstand fra de ekstreme tiltakene nazistene iverksatte mot jødene. Å ta avstand fra utryddelse var langt enklere enn å ta et oppgjør med egne fordommer. De illegale avisene jeg har undersøkt tok alle avstand fra enhver form for jødeforfølgelse, norske jøder ble nesten konsekvent omtalt som nordmenn først og deretter jøder, og antisemittisme ble identifisert og forkastet, da spesielt i *Håndslag*.

⁷¹ *London-Nytt* 4. oktober 1943.

Det nasjonalt minneverdige og det nasjonalt problematiske i den illegale pressen

De illegale avisene ble skrevet og distribuert før skillet mellom det nasjonalt minneverdige og det nasjonalt problematiske festet seg i form av en etablert nasjonal kollektivtradisjon. Det har likevel blitt hevdet at grunnlaget for den nasjonale konsensus omkring krigs- og okkupasjonserfaringene ble lagt under okkupasjonen. Hovedfokuset i den illegale pressen reflekterer også på en rekke områder vektleggingen av det ”nasjonalt minneverdige,” hovedfokuset i den illegale pressens nyheter og artikler var det samme som i den senere ”patriotiske minnekulturen” når det dreide seg om Norge. ”Gode nordmenns” kamp og NS-styrets og dets medløperes svik var det viktigste temaet for alle de tre avisene undersøkt her. Norske overløpere skildres i skarpe ordelag, og vies langt større oppmerksomhet enn tyske militære stasjonert i Norge. Det nasjonale samholdet ble styrket av okkupasjonen. Nordmenn, dvs. de som besto prøvelsen okkupasjonen representerte, og holdt på sin nasjonale og/eller antinazistiske holdning, beskrives som en homogen blokk:

Den kamp vi har ført har resultert i at vi er sveiset sammen slik at det norske folk i dag danner en eneste homogen blokk. Det lille antall forredere er for tid og evighet skilt fra dem som en gang var deres landsmenn. De som svek er dømt til å gå under.⁷²

På særlig ett område skiller imidlertid de illegale avisenes tematiske fokus seg fra det nasjonale konsensus slik det manifesterte seg i senere kollektivtradisjon og okkupasjonshistorie. Forfølgelsen av de norske jødene ble tematisert som en del av okkupasjonsmakten og NS-styrets overgrep mot Norge. Aksjonen mot jødene ble omtalt som en del av overgrepene mot Norge, og mot andre nordmenn.

Konklusjon

Jeg har i dette kapitlet vist at den illegale pressen var oppmerksom på jødeforfølgelsene, både i Europa og i Norge. De særjødiske erfaringene ble i stor grad formidlet, og jødeforfølgelsene ble omtalt som utryddelse.

I de illegale avisene som er undersøkt, er hovedkonklusjonen at arrestasjonene og deportasjonene av norske jøder, så vel som jødeforfølgelsene i Europa, ble inkludert i den bredere dekningen av krigen og overgrep mot sivile. Arrestasjonene høsten 1942 ble omtalt som usedvanlig brutale, og betraktet som en del av jødeforfølgelsene på kontinentet. Den største massedeportasjonen 26. november 1942, ble i løpet av høsten 1942 og januar 1943

dekket av alle de tre avisene jeg har undersøkt. Under omtalen av arrestasjonene ble det lagt vekt på at både barn og eldre ble deportert, og at de ble underlagt en brutal behandling. Skribentene som har behandlet deportasjonen betegnet hendelsen som ”sinnssyke i all sin redsel”⁷³, som ”den skjendigste forbrytelsen som hittil har skjedd i Terbovens og Quslings Norge”⁷⁴, og som en hendelse som for alltid vil bli husket og forbundet med høsten 1942.

Et av de mest interessante trekkene ved den illegale pressens omtale av jødeforfølgelsene er bruken av ordene ”systematisk utryddelse” som stadig oftere ble benyttet etter 1942, samt fokuset på antisemittisme som en viktig komponent i nazismen. I omtalen av deportasjonen 26. november understrekes det at de deporterte har hele nasjonen bak seg, og skribentene omtaler angrepet på norske jøder som et angrep på det norske folk. Det gjøres et poeng ut av at nordmenn ikke hadde anlegg for antisemittisme, dette var et sentraleuropeisk fenomen. Å være motstander av antisemittisme, og å videreføre ”Wergelands ånd” ble i den illegale pressen omtalt som en patriotisk plikt, og en viktig del av det å være norsk. Særlig *Håndslag* gjentok og understreket dette.

I den illegale pressen ble overgrep mot norske jøder i stor grad betraktet som overgrep mot sivile nordmenn, og dermed som et angrep mot nasjonen Norge. De norske jødene ble i all hovedsak omtalt som en del av den norske befolkningen, samtidig ble forfølgelsen av dem satt i forbindelse med nazistenes internasjonale jødeforfølgelser, og med antisemittismens historie i Europa. Journalistene i den illegale pressen tok kraftig til orde i fordømmelsen av forfølgelsene, og skrev om voksne menn som brast i gråt ved synet av arrestasjonene, og om leger som protesterte kraftig da jødiske pasienter ble hentet ut fra sykehusene.

Som nevnt i kapittel to er det i andre verdenskrigs historiografi framholdt at ideologiens betydning, og med det Hitlers irrasjonelle krig mot jødene, først de siste årene har blitt anerkjent som et sentralt forskningsfelt. I den illegale pressen ser vi likevel at antisemittismen vektlegges som sentral for den nazistiske ideologien.

Deportasjonene av de norske jødene ble av de tre avisene jeg har undersøkt omtalt både som en historisk forbrytelse, og som en *del av* okkupantenes, og delvis norske overløperes, overgrep mot den norske befolkningen. I tillegg ble jødeforfølgelsene omtalt som symbol på den tyske nazismens umenneskelighet, og kunne således nyttiggjøres i de

⁷² *London-Nytt* 12. april 1943.

⁷³ *Friheten* nr. 39, 1942.

⁷⁴ *Håndslag* nr. 14, 3. desember 1942.

verbale angrep mot okkupantene og NS-styret.

Jeg har ikke funnet betydelige forskjeller mellom de forskjellige avisenes omtale av jødeforfølgelsene. *Håndslag* skiller seg ut ved å ha et tydelig og markert forhold til temaet antisemittisme, og er også den av de tre bladene som behandlet jødene's stilling i Europa og Norge mest utførlig. *Friheten* og *London-Nytt* bærer begge preg av en svakere redaksjonell linje, vi finner i disse avisene ikke den samme tematiske fokuseringen som i *Håndslag*. Utgivelsesforhold og nyhetstilgang preget *Frihetens* redaksjon, deres arbeidsforhold var langt vanskeligere enn *Håndslags*. *London-Nytt* bar også preg av en inkonsekvent redaksjonell linje, noe som vi så ble særlig illustrert ved omtalen av de norske deltakerne under jødeaksjonene. Felles for de tre avisene at deportasjonen av de norske jødene ble omtalt som en vesentlig hendelse under okkupasjonen.

4. Etter frigjøringen

The researcher who investigates public opinion as regards the genocide and the return of the survivors of Nazi persecution from April to July 1945 discovers a picture that contradicts expectations. Repatriation was a major event that influenced the perception of the Second World War in occupied societies. Public opinion was shocked and sometimes obsessed by the images of the return: the arrival of the repatriation convoys in the railway stations and the welcoming parades organized in honour of the survivors. But the experience of the Jews and the discovery of the systematic killing of Jewish 'deportees' made far less impression than the 'concentration'; the ill-treatment and underfeeding of the other deportees not only resulted in relatively high deathrates, but also in the often shocking physical condition of the returning survivors.¹

Lagrous observasjoner fra Belgia, Nederland og Frankrike stemmer på noen områder overens med den norske pressens omtale av de hjemvendte fangene. Et fellestrekk finner vi i interessen for fangebefolkningen og at hjemkomsten av fanger var et sentralt tema i den norske pressen våren og sommeren 1945. Både "fangetogenes" ankomst, og arrangementer til de hjemvendtes ære utgjorde en betydelig andel av dagsavisenes daglige nyhetsstoff den første tiden etter frigjøringen. Interessen for "sjokkerende" skildringer av fangenes opplevelser fra leirene var også stor. På ett punkt bryter imidlertid den norske pressens omtale av de hjemvendte fangene med Lagrous funn. I Norge var de overlevende jødene en del av den fangebefolkningen som ble omtalt.

De første nyhetsmeldingene om norske Tysklandsfanger sto på trykk i avisene den andre uka i mai 1945. Den første informasjonen om fangenes skjebne var usikker, særlig gjaldt dette de jødiske fangene. I midten av mai kunne *Arbeiderbladet* meddele at 3500 Tysklandsfanger var kommet til Sverige, men at det fortsatt manglet sikre rapporter om ca. 2000. Det ble meldt at fem norske jøder var blitt befridd fra Buchenwald. Det forelå ingen rapport om de deporterte jødene, men i følge Sosialdepartementets melding, som både *Aftenposten*² og *Arbeiderbladet*³ trykte, var det grunn til å frykte at mange av de norske jødene var omkommet.

I de første artiklene om norske fangers skjebne, både jødiske og ikke-jødiske, var det de overlevende som sto i fokus. Artikler som omhandlet norske konsentrasjonsleirfanger besto den første tiden av intervjuer med en eller flere tilbakevendte fanger. Blant de jødiske deporterte var dødsprosenten dramatisk høyere enn blant de øvrige norske fangene, og de

¹ Lagrou 1997, s. 183.

² *Aftenposten* nr. 211, 15. mai 1945.

³ *Arbeiderbladet* nr. 4, 16. mai 1945.

overlevende jødene hjemkomst artet seg også rent praktisk annerledes enn de andre Tysklandsfangene.⁴ De overlevende jødene kom ikke hjem i samlet flokk på et av ”fangetogene,” men spredt i flere grupper og til ulike tidspunkt.

Fem av de Auschwitz-overlevende norske jødene, Leo Eitinger, Assor og Asriel Hirsch, Julius Paltiel og Samuel Steinmann, kom imidlertid tilbake til Norge sammen. Disse fems hjemkomst ble omtalt over flere artikler, og de ble intervjuet av *Dagbladet* og *Aftenposten*. *Aftenposten* og *Dagbladet* trykte mellom 24. og 30. mai 1945, til sammen seks omtaler av de fem norske jødene, blant annet et fotografi av de fem,⁵ og et brev fra dem adressert til de norske studentene i Buchenwald.⁶ Den første informasjonen om disse fem sto på trykk 24. mai både i *Aftenposten* og *Dagbladet*.

Aftenposten trykte en kort reportasje om at fem av 700 deporterte norske jøder var kommet til København. ”En av dem forteller at han var vitne til at hans far, mor, to søstre og to brødre ble henrettet i et gasskammer.”⁷

Dagbladet hadde de fem overlevendes ankomst til København som hovedoppslag: ”5 unge norske jøder er kommet til København.”⁸ Dette er en reportasje som er interessant på flere områder. For det første er det et eksempel på jødeforfølgelsenes tilstedeværelse i nyhetsbildet. Dessuten kombinerer artikkelen det personlige fokus ved å intervju hver enkelt av de fem, med en omtale av de norske jødene som gruppe. Det personlige ble illustrert ved at hver av de fem ble intervjuet om sin historie: ”’Min far, min mor, mine to brødre og to søstre døde i gasskammeret,’ forteller trondheimsstudent.”⁹ De personlige historiene ble knyttet til de norske jødene som gruppe: ”Høsten 1942 ble 700 norske statsborgere av jødisk avstamning deportert til Tyskland”. Dessuten relateres deres skjebne til utryddelsene i Europa: ”Jernbanevogner med stivfrosne norske lik. – 11 millioner myrdet med gass?”

De overlevende ble i artikkelen omtalt som både jøder og nordmenn. Det fortelles om deportasjonene av jøder, om gasskamre og lidelsene jødene ble utsatt for *fordi* de var jøder, samtidig forteller de fem om hvordan de få dager tidligere hadde feiret 17. mai ved å krysse grensen mellom Tyskland og Danmark. Denne artikkelen illustrerer at oppmerksomheten på

⁴ De norske jødene ble som kjent ikke tatt med i De hvite bussene, slik blant andre studentene ble, men var i stor grad overlatt til selv å finne transport tilbake til Norge ved befrielsen av leirene.

⁵ *Dagbladet* 28. mai 1945.

⁶ *Dagbladet* 30. mai 1945. Dette brevet var en takk for den hjelp studentene hadde ytt de norske jødene under oppholdet i Buchenwald.

⁷ *Aftenposten* nr. 223, 24. mai 1945.

⁸ *Dagbladet* nr. 8, 24. mai 1945.

særjødiske erfaringer ikke nødvendigvis ekskluderte norske jøder fra det nasjonale ”oss”. De fem overlevende ble omtalt som offer for jødeforfølgelser, og samtidig som overlevende nordmenn.

Aftenposten og *Dagbladet* valgte å dekke nyheten om de fem overlevende jødene på forskjellig vis. *Aftenposten* trykte en kort reportasje, hvor jødeforfølgelsene ikke sto i sentrum: Etter at en av de overlevende hadde fortalt at han hadde sett familien sin ble sendt i gasskamrene, var den neste setningen i *Aftenpostens* omtale at hele russiske regimenter var blitt tilintetgjort i disse gasskamrene, og om hvordan gasskamrene etter hvert var blitt ”modernisert.”¹⁰

Dagbladet hadde nyheten om de fem overlevende som hovedoppslag på forsiden, og relaterte som nevnt de norske overlevendes historie til deportasjonene av de norske jødene, og jødeutryddelsene internasjonalt.

Dagbladet fulgte neste dag opp med nok en reportasje om de fem overlevende norske jødene. De fem ble meldt å skulle ankomme Norge med båt fra Århus i løpet av de nærmeste dagene. *Dagbladet* hadde i den forbindelse snakket med en bror av de to Hirsch-brødrene som hadde levd i dekning i Norge etter arrestasjonene av jøder. ”Han er visstnok den eneste jøde som har levd her i landet under okkupasjonen – hele tiden siden arrestasjonene begynte har han levd i dekning,” skrev *Dagbladet*.¹¹ Denne broren, som ikke ble navngitt, men omtalt som hr. Hirsch, fortalte at han hadde vært i kontakt med sine brødre over telefon. Artikkelen om Hirsch-brødrene hadde en personlig vinkling, hvor det blant annet ble fortalt om de arresterte brødrenes alder, utdannelse, interesser og talenter.

Aftenposten fulgte opp sin kortere reportasje om gasskamrene med en ny artikkel dagen etter der de ”fem overlevende norske statsborgere av jødisk avstamning”¹² ga rystende opplysninger om antall drepte i de tyske fangeleirene. Her var fokuset rettet mot de fem overlevendes opplevelser fra Auschwitz, hvor gassing av fanger var et sentralt tema. De fem overlevende fortalte om hvordan de hadde hatt det i leirene, og om gassing av fanger. ”Nordmennene meddeler til slutt at de har fått den beste mottagelse av danskene etter ankomsten til Danmark,” avsluttet *Aftenposten*.¹³

Artiklene om disse fem Auschwitz-overlevende minner i innhold og form om

⁹ *Dagbladet* nr. 8, 24. mai 1945.

¹⁰ *Aftenposten* nr. 223, 24. mai 1945.

¹¹ *Dagbladet* nr. 9, 25. mai 1945.

¹² *Aftenposten* nr. 224, 25. mai 1945.

¹³ *Aftenposten* nr. 224, 25. mai 1945.

omtalen av øvrige Tysklandsfanger. Ikke-jødiske politiske fanger fortalte også om grov mishandling og om gassing av fanger i leirene de hadde oppholdt seg i. Skillet mellom de overlevende jødene historier og de øvrige fangenes, var at den groveste mishandlingen og gassing av medfanger i de ikke-jødiske Tysklandsfangenes skildringer, som oftest omhandlet noe de hadde sett blitt gjort mot andre. Jødene historier dreide seg om noe som hadde skjedd dem selv, og deres nærmeste familie.

Aftenpostens artikkel ”Norsk jødes opplevelser i tyske dødsleirer”¹⁴ er nok et eksempel på at de jødiske overlevende ble omtalt som norske fanger, samtidig som deres status som jøder, og at det var dette som førte til forfølgelsen, også kom tydelig fram.¹⁵ I denne artikkelen fortalte Auschwitz-overlevende Herman Sachnowitz om sin tid i utryddelsesleiren.

23. juni 1945 kunne *Dagbladet* melde at ”Enda noen norske jøder [var] reddet”:¹⁶

Samuel Steinmann og Hermann Sachnowitz viser seg ikke å være de eneste norske jøder som er reddet fra den uhyggelige dødsleiren Auschwitz. Bygget på opplysninger som *Expressen* har fått fra forskjellig hold, mener avisen at minst et dusin norske jøder er reddet fra denne leir, og dermed skulle det samlede antall av norske jøder som er kommet fra det med livet i tyske konsentrasjonsleire bli høyere enn fra først antatt.¹⁷

Omtalen av de norske overlevende jødene var i stor grad viet personlige historier, ett eksempel finner vi i *Arbeiderbladets* intervju med Auschwitz-overlevende Robert Savosnick, under overskriften ”Den eneste overlevende av en transport på 450 norske jøder. Stud. med. Robert Savosnick forteller *Arbeiderbladet* om sine opplevelser i de jødiske fangeleirer i Polen.”¹⁸ Intervjuet med Savosnick ligner i form og innhold hovedsakelig på de andre overlevende jødene skildringer. I denne typen intervjuer var journalistene interessert i å høre om drapsmetoder og hva de norske jødene hadde vært utsatt for, og hva de hadde bevitnet i leiren. Savosnick fortalte blant annet at han hadde vært vitne til at alle kvinnene, barna og eldre fra transporten var blitt ført direkte i gasskamrene.

¹⁴ *Aftenposten* nr. 266, 20. juni 1945.

¹⁵ Sachnowitz ble i artikkelen referert til som ”Larvik-jøden.”

¹⁶ *Dagbladet* nr. 33, 23. juni 1945.

¹⁷ *Dagbladet* nr. 33, 23. juni 1945. Artikkelforfatteren var som vi ser feilinformert med hensyn til Samuel Steinmann, som var en av de fem som kom tilbake til Norge i slutten av mai 1945. *Dagbladet* hadde noen uker tidligere brakt nyheten om de fem overlevende, blant dem Steinmann.

¹⁸ *Arbeiderbladet* 13. juni 1945. Savosnick ble deportert med ”Donau,” og var således ikke den eneste overlevende fra denne transporten. Nyhetsformidlingen like etter frigjøringen bygget i stor grad på usikre opplysninger, dette gjaldt i særlig grad jødene skjebne.

Hjemvendte Sverige-flyktninger

De norskjødiske Sverige-flyktningene er som nevnt innledningsvis et relativt ubehandlet tema i historien om nordmenn i eksil under andre verdenskrig. Sverige-flyktningene – verken de jødiske eller de ikke-jødiske – var heller ikke mye omtalt i pressen etter krigen. Vi ser likevel at der hjemkomsten av nordmenn fra Sverige ble skrevet om, ble også jødene inkludert. I juni 1945 trykte *Arbeiderbladet* en reportasje om hjemvendte Sverige-flyktninger. Artikkelen ble ledsaget av et fotografi fra perrongen på Østbanestasjonen. Fotografiet var typisk for den første tiden etter frigjøringen, med glade mennesker og norske flagg. Avisens journalist gikk omkring og snakket med de forskjellige som kom av toget, de hadde gledet seg til å komme hjem, og var glade fordi de ikke hadde ventet forgjeves. Men dette gjaldt ikke alle, skrev *Arbeiderbladets* utsendte:

Jo, det var noen som hadde gruet seg for å komme hjem. Vi snakket med en av dem. Det var en av dem som hadde kommet seg unna jødeforfølgelsene. – Jeg har mistet 15 av mine aller nærmeste, sier hun. Vi var så mange, men nå er det blitt så tomt. Min mor på 82 ble tatt, mine søstre, min svoger, nieser og nevøer. Min eldste søster og hennes 9 barn er alle borte. Min yngre søster ville ikke forlate mor, og derfor er også hun borte. Jeg forstår det ikke enda.

Avisen intervjuet også en annen jødisk Sverige-flyktning:

En annen jødisk flyktning fortalte at han hadde mistet sin far på 78 år, en svoger og en søstersønn, en knakende kjekk gutt på 22 år. Hans kone og to barn kom seg ut av landet samme morgen som "Donau" dro til Tyskland.¹⁹

I denne artikkelen var den gruppen flyktninger som ble viet størst oppmerksomhet jødene. Den jødiske gruppens spesielle situasjon kom fram, og ble inkludert i en mer generell omtale av Sverige-flyktninger. Denne artikkelen er også ett av flere eksempler hvor slaveskipet "Donau" omtales uten nærmere forklaring, men tilsynelatende forutsettes kjent for leseren.

Lagrou skriver at den manglende interessen for jødiske overlevende ikke var unik for de tre landene han har undersøkt, og at "the marginal attention devoted to the Jewish victims of genocide, has been observed by several authors in different European countries."²⁰

Interessen for de norskjødiske ofrene var ikke marginal i pressen i den første tiden etter frigjøringen. De norske overlevende jødene ble omtalt både i forbindelse med andre fangegrupper, og i artikler som hadde jødernes skjebne under krigen som hovedtema. Flere av de jødiske Auschwitz-overlevende ble intervjuet om sine erfaringer fra leirene. De norske

¹⁹ *Arbeiderbladet* nr. 33, 22. juni 1945.

²⁰ Lagrou 1997, s. 183.

jødernes skjebne preget ved flere anledninger avisenes førstesider. I tillegg var det ved flere tilfeller jødernes tragedie som ble framhevet i overskrifter, også i artikler som omhandlet både jødene og andre grupper.

I varierende grad ble jødernes spesielle situasjon oppfattet. Deres offerstatus ble ikke alltid oppfattet som særegen, men det generelle bildet i avisene var at jødernes status som ofre for en særegen form for forfølgelse ble oppfattet og formidlet. Både jødeforfølgelsene i Norge og i Europa ble omtalt.²¹ Dette innebærer en nyansering av Lagrous funn, den norske pressens interesse for jødernes skjebne var i denne sammenhengen tydelig.

De norske jødene – jøder eller nordmenn?

Som vi har sett, både i den illegale pressen og i artikkelseksemplene fra etterkrigsavisene, ble de jødiske overlevende i all hovedsak omtalt som både nordmenn og jøder, uten at det ene utelukket det andre. De norske Auschwitz-overlevende jødene ble omtalt som jødiske ofre og overlevende nordmenn.

23. mai 1945 skrev *Dagbladet* ”700 norske jøder ble sendt til Tyskland.”²² Denne overskriften, med undertittelen ”Hvor mange er fortsatt i live?”, preget avisens førsteside. Reportasjen omhandlet innledningsvis den generelle norske fangebefolkningen som fremdeles befant seg i Tyskland, og det rådet usikkerhet om antallet fanger som fremdeles var i live. ”Om de norske jøder har man til nå dypt nedslående meldinger. Det ble av Gestapo i alt tatt 700 statsborgere av jødisk avstamning. De ble våren [!] 1942 ført til Tyskland, og man vet at de er kommet til den beryktede konsentrasjonsleiren Auschwitz.”²³ Avisen skrev at man etter de rapportene som forelå ikke kunne vente å finne ”mer enn noen ganske få av de norske jøder i live.”²⁴

Også *Aftenposten* hadde de norske jødernes skjebne som førstesideoppslag, noe senere enn *Dagbladet* hadde hatt det. 19. juni 1945 var avisens hovedoppslag ”De norske jøder myrdet straks etter ankomsten til de tyske konsentrasjonsleire. Bare 12 av ca. 1000 er sluppet

²¹ Jeg har i mitt kildearbeid også gjennomgått omtalen av den internasjonale jødeutryddelsen. Alle de tre avisene jeg har undersøkt skrev mye om mordet på de europeiske jødene, og særlig avsløringer fra Auschwitz og Bergen-Belsen utgjorde overskrifter. Etter hvert som de høye dødstallene for jøder i de ulike europeiske landene ble offentliggjort, ble de trykket i norske aviser. De internasjonale jødeutryddelsene ble trukket fram som nazismens største forbrytelse, og særlig mordet på de polske jødene ble nevnt i den forbindelse. Omtalene av jødeforfølgelsene internasjonalt ble sjelden nevnt i forbindelse med forfølgelsene av de norske jødene. En majoritet av reportasjene var ikke skrevet av avisenes egne journalister, men kjøpt av internasjonale pressebyrå.

²² *Dagbladet* nr. 7, 23. mai 1945.

²³ *Dagbladet* nr. 7, 23. mai 1945. Her ser vi at *Dagbladet* skriver at jødene ble deportert våren, ikke høsten 1942. Dette er et av de få stedene denne informasjonen er feil, deportasjonen med ”Donau” var kjent for de fleste.

²⁴ *Dagbladet* nr. 7, 23. mai 1945.

levende fra det tyske helvete.”²⁵ Avisen meddelte at de fleste norske jødene var blitt myrdet med gass i Auschwitz, men at også mange var blitt gasset i hjel i Sachsenhausen. ”Her fikk de norske jødene ordre om å gå inn i de to tyske dødsbiler, svære lastebiler med innebygde gasskamre på lasteplanet. Jødene forsto hva som ventet dem og gjorde fortvilt motstand, men de ble mens andre fanger i leiren så på, drevet inn i bilene, dørene ble slått igjen og bilene kjørt bort.”²⁶ At norske jøder var blitt gasset i hjel i Sachsenhausen var en feilinformasjon, men ikke overraskende i den ofte vanskelige nyhetsformidlingen i de første ukene etter frigjøringen.

Selv om hovedtendensen var at de norske jødene ble omtalt som nettopp norske jøder, er dette bildet ikke entydig. Ved flere tilfeller later det til at journalister eller rapportforfattere har vært usikre på hvordan jødene skulle kategoriseres i forhold til nasjonalitet. Den noe tungvinte betegnelsen ”overlevende norske statsborgere av jødisk avstamning”²⁷ kan således betraktes som et forsøk på å dekke både jødenes status i forhold til norsk statsborgerskap og en etnisk/religiøs bakgrunn.

I tillegg ble jødene nesten uten unntak betegnet som en egen gruppe i omtalen av den bredere fangebefolkningen. Jødene ble omtalt som norske jøder i artikler som hovedsakelig omhandlet jødene, mens i artikler og reportasjer om alle norske konsentrasjonsleirfanger, ble den jødiske gruppen også omtalt som en egen gruppe. *Aftenposten* skrev for eksempel at det hittil var kjent at omtrent ”600 norske fanger døde i tysk fangenskap. Hertil kommer imidlertid de 700 deporterte jøder; vi er bange for at de fleste av disse også er døde.”²⁸

De savnede norske jødene ble heller ikke iberegnet på offentliggjorte lister over nordmenn som fortsatt var savnet i utlandet. I slutten av oktober 1945 trykte *Aftenposten* en oversikt over de Tysklandfangene som fortsatt var savnet. Før listen begynte sto det ”Samtlige savnede jøder fra Norge, i alt 720, er ikke medtatt på de offentliggjorte lister.”²⁹ Grunnen til dette ble anført å være at man med all sannsynlighet antok at jødene var døde, men at helt sikre opplysninger ikke hadde vært å oppdrive.

Oversikten over fangebefolkningen ble publisert over en lengre periode. Både i 1946 og 1948 trykte avisene oversikter over den siste offentliggjorte informasjonen om krigstidens norske fangebefolkning. På *Arbeiderbladets* førsteside ble det i slutten av desember 1946

²⁵ *Aftenposten* nr. 263, 19. juni 1945.

²⁶ *Aftenposten* nr. 263, 19. juni 1945.

²⁷ *Aftenposten* nr. 224, 25. mai 1945.

²⁸ *Aftenposten* nr. 246, 8. juni 1945.

²⁹ *Aftenposten* nr. 483, 25. oktober 1945.

meldt om at det nå var utarbeidet en fullstendig oversikt over antallet norske fanger som var blitt sendt ut av landet i løpet av okkupasjonstiden. Avisen skrev at det totale antall mennesker tatt til fange av tyskerne under krigen i Norge var ca. 40 000: ”Det er nå utarbeidet en fullstendig oversikt over hvor mange *nordmenn og jøder* [min utheving] som ble transportert fra Norge til Tyskland under krigen.”³⁰ Videre i oversikten het det at kun 15 av jødene kom tilbake fra leirene. Her blir jødene ikke omtalt som en underkategori i samlebetegnelsen norske fanger, men skilt ut som jøder som noe annet enn nordmenn.

I de fleste meldingene i kildene undersøkt her, ble likevel jødene omtalt som nordmenn og jøder. *Dagbladets* trykte i 1948 på førstesiden en oversikt over tap under krigen: ”Norge mistet 2093 kvinner og menn i fengsler og på hjemmefronten.”³¹ Artikkelen var ledsaget av en oversikt over dødsår for mange av fangene.

For jødene har det imidlertid ikke vært mulig å få rede på dødsåret for mer enn omkring halvparten av de omkomne. Men en vet at de fleste av disse var med ved de store transporter senhøstes 1942. Alle kvinner, barn under 16 år og menn over 50 år ble med en gang tatt ut og sendt til gasskamrene. Byrået har derfor gått ut fra at disse er døde i 1942, og har tatt dem med i statistikken for dette år. De andre jøder ble sendt i arbeidsleirer og døde etter hvert, etter all sannsynlighet i 1943. For de fleste av jødene har en heller ikke fått oppgitt fødselsåret, men bare den omtrentlige alder.³²

Avisen oppsummerte oversikten med det totale antall ”norske politiske fanger som døde i utlandet i tyske fengsler og konsentrasjonsleire”, i alt 1340. ”Av disse var 370 menn og 240 kvinner jøder.”³³ Her ble altså jødene som gruppe omtalt både som en del av de norske politiske fangene, men også som en egen gruppe.

I det tidligere nevnte intervjuet med Auschwitz-overlevende Robert Savosnick fortalte Savosnick at ved ankomsten til Auschwitz ble de norske jødene ikke trakassert som jøder, men som nordmenn: ”En høyere offiser skjelte og smelte hele tiden, men ikke slik som ellers: ’fordømte jøder’ og slikt som vi var vant til. Nei, han sa blant annet: Dere fordømte nordmenn, dere har budt den tyske Wehrmacht motstand, nå skal dere få angre på det.”³⁴

Med tanke på nazistenes syn på jøder, og det faktum at Norge ikke var det land i Europa hvor det tyske Wehrmacht hadde møtt sterkest motstand, er det vanskelig å tro at denne historien var helt sann. Det sentrale er i så fall hvorfor Savosnick valgte å fortelle denne historien. En mulig forklaring er at etter å ha blitt utskilt som jøde under

³⁰ *Arbeiderbladet* nr. 295, 20. desember 1946.

³¹ *Dagbladet* nr. 260, 8. november 1948.

³² *Dagbladet* nr. 260, 8. november 1948.

³³ *Dagbladet* nr. 260, 8. november 1948.

³⁴ *Arbeiderbladet* 13, juni 1945.

okkupasjonen, med alle dets konsekvenser, hadde Savosnick et behov for å markere seg først og fremst som nordmann i intervjuet. Lagrou har framholdt at ofre for den nazistiske forfølgelsen ofte ikke identifiserte seg med ”merkelappen” forfølgerne hadde satt på dem.³⁵ Det er nærliggende å tro at dette i særlig grad kunne gjelde mennesker som ble forfulgt ikke for egne ord eller handlinger, men kun på bakgrunn av en definisjon utenfra.

Det norske rettsoppgjøret

Av alt det forferdelige tyskerne foretok seg i Norge kan intet måle seg med aksjonen mot jødene.³⁶

Så kom vi tilbake. Til et folk som jubler av lykke. Jeg tror jeg tør si at vi ikke har plaget dere med vår sorg, med de fantastiske tap vi har hatt. Vi er kommet tilbake – alene.³⁷

Disse to utsagnene sto begge på trykk i norske aviser i forbindelse med rettssaken mot mannen som fra tysk side var ansvarlig for ”jødespørsmål” i Norge under okkupasjonen, Wilhelm Wagner. Det første sitatet er hentet fra *Arbeiderbladets* leder i forbindelse med rettssaken i 1946, det andre er hentet fra et leserinnlegg skrevet av en norsk jøde i forbindelse med opphevelsen av dødsdommen over Wagner i 1947. Begge sitater er på hvert sitt vis illustrerende for pressens omtale av jødeforfølgelsene i Norge i den første etterkrigstiden. Det første sitatet er ett av flere eksempler hvor deportasjonen av norske jøder nevnes som den alvorligste forbrytelsen utført av okkupantene på norsk jord.³⁸ Sitatet nedenfor kommenterte fraværet av reaksjoner etter opphevelsen av dødsdommen over Wagner i 1947, og skildret en norsk jødes opplevelse av hjemkomsten til Norge etter frigjøringen, en opplevelse som trolig gjaldt flere av de hjemvendte jødene. I forbindelse med rettssaken mot Wagner var hans forbrytelser gjennomgående blitt omtalt som de groveste og skjendigste forbrytelser begått under okkupasjonen. Etter at rettssaken var over, stilnet imidlertid omtalen av dommen, og reaksjonene uteble.³⁹

Da rettsoppgjøret tok til, var det kun et fåtall av de ansvarlige for jødeaksjonene i Norge som ble stilt for retten. Okkupasjonstidens politimester Jonas Lie og sjefen for det

³⁵ Lagrou 2000, s. 201f.

³⁶ *Arbeiderbladet* nr. 251, 5. oktober 1946, leder.

³⁷ *Dagbladet* nr. 108, 12. mai 1947.

³⁸ Jeg skriver bevisst deportasjonen i entallsform. I likhet med den illegale pressen er det også i etterkrigsårene deportasjonen med ”Donau” som i all hovedsak omtales.

³⁹ Med unntak av et protestskriv fra Det mosaiske trossamfunn, og Goldbergs kronikk.

tyske sikkerhetspolitiet begikk begge selvmord, Karl Marthinsen var blitt likvidert av Hjemmefronten, og Gestaposjef Reinhard var flyktet ut av Norge. De som ble dømt i forbindelse med ansvar for jødeforfølgelsene i Norge var Quisling, som ble dømt for uaktsomt drap på grunn av spredning av jødehat, og Wagner som ble dømt for å ha brakt de norske jødene i trelldom.⁴⁰ Rettssakene har som fellesstrekk at jødeforfølgelsene ble omtalt som det endelige bevis på nazismen og NS-myndighetenes umenneskelighet, og som selve symbolet på nazismens vesen.⁴¹

I det følgende vil jeg kort skissere omtalen av jødeforfølgelsene i forbindelse med rettssakene mot Vidkun Quisling og fangevokterne fra Grini. Jeg vil fokusere mer på rettssakene mot fangevokterne fra Berg, og særlig rettsaken mot Wagner, i disse sakene var jødeforfølgelsene et mer sentralt tema. Jeg vil deretter si noe om omtalen av rettssaken mot politiinspektør Knut Rød.

Quisling

Rettssaken mot Vidkun Quisling ble grundig dekket av alle de tre avisene jeg har undersøkt, og hans ”sterke ansvar for jødeaksjonen i vårt land,”⁴² ble belyst gjennom flere av avisenes reportasjer fra rettssaken. I omtalen av rettssakene er det mest vesentlige i vår sammenheng ikke referatene fra rettssalen, men i større grad journalistenes vektlegging av jødeforfølgelsene i forbindelse med rettssaken. I tillegg kan vi se eksempler på at jødeforfølgelsene ble trukket fram som en sentral del av nazismen.

Avisene refererte fra tiltalebeslutningen at Quisling under hele okkupasjonstiden ”og også forut for denne opphisset i skrift og tale til hat mot jøder,”⁴³ at han hadde ansvar for at ”bare 10 jøder av 1000 kom klar av de tyske gasskamre og redselsleire,”⁴⁴ og at på grunn av Quislings syn på jøder hadde jødeforfølgelsene utviklet seg ”langt forferdeligere i Norge enn andre steder, f. eks. i Danmark.”⁴⁵ Statsadvokat Annæus Schjødt hadde under rettssaken omtalt jødeforfølgelsene som nazismens fremste mål: ”Jødeforfølgelsene var den nazistiske bevegelsens hovedpost – og den gikk inn for utryddelsen av jødene med en fanatisme og et hat som er ubeskrivelig, og aksjonen har kostet hundrer av norske jøder livet.”⁴⁶

⁴⁰ Sveri, Knut i Bratholm, Anders m.fl. (red.) 1982, s. 354ff.

⁴¹ Med unntak av rettssaken mot Knut Rød, som vi skal se.

⁴² *Arbeiderbladet* nr. 84, 21. august 1945.

⁴³ *Dagbladet* nr. 82, 20. august 1945.

⁴⁴ *Arbeiderbladet* nr. 84, 21. august 1945.

⁴⁵ *Arbeiderbladet* nr. 84, 21. august 1945.

⁴⁶ *Arbeiderbladet* nr. 84, 21. august 1945.

Hovedsakelig ble Quislings ansvar for jødeforfølgelsene omtalt som ett av flere tiltalepunkter, men i noen av reportasjene fra rettssaken var jødeforfølgelsene hovedtema, og preget reportasjens overskrift. I *Aftenpostens* artikkel ”Konfrontert i går med de tusen norske jøders tragedie”⁴⁷ var jødeforfølgelsene det sentrale. Avisens reporter i rettssalen fortalte at det hadde vært tilløp til munterhet i rettssalen på grunn av en usedvanlig høy regning fra vinmonopolet, og tilhørerne hadde nesten glemt at ”det som her foregikk var dødsens alvor.”⁴⁸

Desto sterkere ble man minnet om det da to av de gjenlevende norske jøder fra Tyskland-transporten ble framstilt som vitner. Stillferdig og behersket fortalte dr. Leo Eitinger om tilintetgjørelsesleiren Auschwitz, om den kyniske, nesten industrialiserte avlivning av de norske jøder, en skjebne som ble millioner av andre jøder til del.⁴⁹

De Auschwitz-overlevende Leo Eitinger og Asriel Hirsch hadde under rettsaken fortalt detaljert fra Auschwitz, blant annet om gassing av barn og gamle mennesker. *Aftenpostens* journalist avsluttet reportasjen fra rettssalen med en skildring av rettssalen under de overlevendes vitneprov:

Ingen av jødernes tidligere tragedier kan måle seg med disse redsler. Det var død stille mens de to jøder talte. – Sverger De at De har talt sannhet? – Det sverger jeg, så sant hjelpe meg Gud, den hellige og allmektige! Det var som en minnehøytid i en kirke, som man i en tanke av uendelig medfølelse omfattet de millioner av fortvilte, hvis aske vitner om en av verdenshistoriens største skjenselsgjerninger.⁵⁰

5. september 1945 var det siste rettsmøte i saken mot Quisling før domsavsigelsen.

Dagbladet skrev:

Lagmannen åpnet rettsmøtet i dag med å lese opp en skrivelse fra det tidligere avhørte vitne dr. Eitinger, som ble deportert til Tyskland sammen med jødene. Eitinger skriver at han av avisreferatene har sett at Quisling prøver å skyve fra seg all skyld i forbindelse med jødeaksjonen. Eitinger mener at dette ikke kan være riktig. Etter de inntrykkene som han har fått i konsentrasjonsleirene i Tyskland, ble de norske jødene behandlet hardere enn jødene fra alle andre land. Og det skyldtes utelukkende Quislings innflytelse på saken.⁵¹

Disse eksemplene er kun et utvalg av hva som ble skrevet om jødeforfølgelsene i forbindelse med Quisling-saken, men er illustrerende i forhold til hvordan jødeforfølgelsene ble omtalt i denne sammenhengen: de jødiske vitnenes sterke inntrykk på avisenes reportere, og omtalen av jødeforfølgelsene som en sentral del av nazismen.

⁴⁷ *Aftenposten* nr. 377, 24. august 1945.

⁴⁸ *Aftenposten* nr. 377, 24. august 1945.

⁴⁹ *Aftenposten* nr. 377, 24. august 1945.

⁵⁰ *Aftenposten* nr. 377, 24. august 1945.

Grini-saken

Rettsaken mot de tiltalte fra Grini i august 1946 ble observert med interesse. De såkalte ”Grini-bødlene” Kuntze, Heilmann og kommandant Zeidler sto tiltalt for flere tilfeller av mishandling av norske fanger, blant dem jøder som hadde vært holdt på Grini før de ble deportert. Mishandlingen av fangene ble detaljert gjengitt i avisreferatene fra rettsaken, og mishandlingen av de jødiske fangene ble beskrevet som særdeles grov.

I referatet fra tiltalebeslutningen mot Zeidler ble det blant annet anført at han i 1942 i beruset tilstand hadde drevet ”straffeeksersis med 25-30 jøder og slo og sparket så det var blod over hele plassen.”⁵² Året etter hadde han gitt ordre om ”straffeeksersis med 20 jøder. Eksersisen varte i 3 timer på natten.”⁵³ Denne natten ble av *Arbeiderbladet* kalt ”den blodigste og mest uhyggelige natt i Grinis historie.”⁵⁴

Arbeiderbladet refererte et jødisk vitnes ”dramatiske skildring av jødemishandlingene,” og leirens lege fortalte at da han dagen etter hadde kommet inn på ”jødebrakk” var det et ”forferdelig syn som møtte ham. Fem eller seks av fangene var ute av stand til å røre seg og de fleste var helt oversprøytet av blod.”⁵⁵

Grinis kommandant Alfred Zeidler ble dømt til døden. ”For kommandantens vedkommende la aktor særlig vekt på hans mishandling og forhånelse av dødsdømte norske patrioter og hans utrolige råskap mot jødene,”⁵⁶ skrev *Arbeiderbladet*. Også *Dagbladet* skrev i sin reportasje om dødsdommen mot kommandanten at statsadvokaten hadde lagt størst vekt på ”Zeidlers opptreden overfor de dødsdømte og jødene. Den røpet en umenneskelig og umandig karakter.”⁵⁷

De ikke-jødiske vitnene fortalte ved flere tilfeller at mishandlingen av jøder var særlig grov,⁵⁸ og i flere av omtalene av mishandling av enkeltpersoner, ble det anført når offeret var jøde.⁵⁹ I omtalene av Grini sakene ser vi nok et eksempel på at jødernes skjebne ble skilt ut, og betegnet som hardere enn de andre fangenes. Dette var et budskap som ble gjentatt i de fleste omtalene av rettsaken mot ”Grini-bødlene.”

⁵¹ *Dagbladet* nr. 96, 5. september 1945.

⁵² *Arbeiderbladet* nr. 184, 12. august 1946.

⁵³ *Arbeiderbladet* nr. 184, 12. august 1946.

⁵⁴ *Arbeiderbladet* nr. 286, 10. desember 1946.

⁵⁵ *Arbeiderbladet* nr. 286, 10. desember 1946.

⁵⁶ *Arbeiderbladet* nr. 295, 20. desember 1946.

⁵⁷ *Dagbladet* nr. 295, 20. desember 1946.

⁵⁸ *Dagbladet* nr. 289, 13. desember 1946.

⁵⁹ *Dagbladet* nr. 240, 14. desember 1946.

Berg-saken

I straffesaken mot fangevokterne fra Berg interneringsleir var de jødiske vitnene sentrale, og det var deres vitneprov som ble viet mest oppmerksomhet i avisenes referater fra rettssaken. Mishandlingen av jøder på Berg ble tematisert også før rettssaken mot fangevokterne kom opp. I mai 1945 skrev *Dagbladet*:

De første som kom til Berg var jødene – og hva de har gjennomgått der nede i løpet av 2 år kan ikke beskrives. Leiren var på langt nær ferdig da de kom og den første tiden bodde de i dårlige brakker uten sengetøy eller oppvarming, og det de fikk av mat var det absolutte minimum. Straffeekssersis hørte til dagens orden – og den som forsøkte å komme unna ble bare enda verre behandlet.⁶⁰

Også i juli 1945 skrev *Dagbladet* om fangemishandling på Berg. Jødene ble her nevnt spesielt som ofre for ”norske sadisters” overgrep. I overskriften ble Kommandant Wallestad sitert: ”Skyt jødepakket ned!” Avisen intervjuet en norsk jøde, Bernhard Katz, som unngikk deportasjon fordi han var gift med en ikke-jødisk kvinne. Da Katz fortalte om grov mishandling, spurte journalisten om fangevokterne var norske, noe Katz bekreftet. ”[M]ange av dem var verre enn selv tyskerne. Og da kan De tenke Dem. Det hendte at vi endog måtte be om beskyttelse hos tyskerne.”⁶¹ Katz ble bedt av journalisten om å fortelle om sitt verste minne fra Berg, og svarte at det var natten til 27. november 1942. Denne natten hadde jødene på Berg hatt appell fra kl. to om natten til kl. åtte neste morgen.

Det lå halvdøde mennesker på bårer ute i kulden – da vi klaget, ble det svart at det var bare jøder, de spilte ingen rolle. Så ble vi skilt ut, vi som var gift arisk [sic], de andre ble sendt av gårde, fedre ble skilt fra sønner og bror fra bror, uten å få si farvel. Min ca. 80 år gamle far som led av astma ble også sendt. Alle disse havnet i Tyskland hvor de ble drept. Enkelte familier ble således helt utryddet, andre har en eller to medlemmer igjen av hele familien.⁶²

De jødiske vitnenes skildringer fra Berg ble omtalt som rettssakens ”høydepunkt,”⁶³ trolig på grunn av de dramatiske voldsskildringene. I straffesaken mot leirkommandant Wallestad, var det hans holdning til jødene på Berg som var det sentrale tema i *Arbeiderbladets* omtale. Overskriften var ”Wallestad ville skyte ’jødepakket’ ved kapitulasjonen.”⁶⁴

Wallestads jødehat var det sentrale tema også i en av *Dagbladets* første reportasjer fra Berg-saken. Under overskriften ”Et under at jødene på Berg ikke ble skutt,”⁶⁵ fortalte

⁶⁰ Ett av flere eksempler finner vi i *Dagbladet* nr. 12, 29. mai 1945.

⁶¹ *Dagbladet* nr. 40, 2. juli 1945.

⁶² *Dagbladet* nr. 40, 2. juli 1945.

⁶³ *Aftenposten* nr. 365, 12. august 1946.

⁶⁴ *Arbeiderbladet* nr. 184, 12. august 1946.

⁶⁵ *Dagbladet* nr. 185, 13. august 1946.

jødiske vitner om sin tid på Berg. De jødiske vitnenes fortellinger fra Berg var artikkelens hovedtema. Artikkelens avslutning var en oppsummering av de jødiske vitnenes forklaringer:

Slik fortsetter det ene vitneprov etter det andre, de mørke redselsgjerninger blir rullet opp, men de er så graverende at vi nå har vanskelig for å fatte rekkevidden, det jødene har å fortelle om Berg vil alltid stå som noe av det råeste historien kan oppvise av forbryterske gjerninger mot uskyldige mennesker.⁶⁶

I omtalen av Berg-saken ser vi at de jødiske ofrene var helt sentrale, og at det de var utsatt for ble omtalt som eksepsjonelt grovt. Omtalen av mishandlingen av de jødiske fangene var dominerende i en overvekt av artiklene om leiren og i reportasjene fra rettssaken. At jødene på denne måten ble fokusert på som *jøder* innebar i noen tilfeller at de ikke ble omtalt som nordmenn. For eksempel skrev *Aftenposten* om de tiltalte fangevokterne at ”disse karene var sjefer i leiren mens jødene under umenneskelige forhold var internert der, og vil nu måtte svare for sine handlinger i den tiden. De ledet også leiren mens hundrer av nordmenn var plassert der.”⁶⁷

Wagner

Wilhelm Wagner hadde under okkupasjonen vært lederen for avsnittet i det tyske sikkerhetspolitiet i Norge for alt som hadde med ”jødespørsmålet” å gjøre. Rettssaken mot Wagner ble ført i Eidsivating lagmannsrett sommeren og høsten 1946, og fikk relativt bred omtale i pressen.⁶⁸ Dette bidro til å sette søkelyset på de norske jødene, da hans rolle i jødeforfølgelsene i Norge var det mest sentrale punktet i anklagen mot ham.

I pressens omtale av tiltalen og rettssaken mot Wagner, dominerte mordet på jødene overskriftene. I juni skrev *Arbeiderbladet* om tiltalen mot Wagner under overskriften ”Førte 500 norske jøder i døden.”⁶⁹ De ulike avisenes omtaler var i all hovedsak fokusert på de deporterte jødene som ble sendt ut av landet med ”Donau” og at Wagner måtte ha visst hvilken skjebne som ventet de deporterte jødene.⁷⁰

13. august 1946 skrev *Arbeiderbladet* at Wagner sto tiltalt for ”en meget stygg sak.”⁷¹ *Aftenpostens* omtale av rettssaken som sto på trykk samme dag konstaterte at

⁶⁶ *Dagbladet* nr. 185, 13. august 1946.

⁶⁷ *Aftenposten* nr. 260, 11. juni 1946.

⁶⁸ Rettsaken ble utsatt i påvente av hvordan Nürnberg-domstolen forholdt seg til jødeforfølgelsene. Saken ble gjenopptatt i oktober 1946.

⁶⁹ *Arbeiderbladet* nr. 131, 11. juni 1946.

⁷⁰ Wagner sto tiltalt for ”Donau”-deportasjonen. Denne deportasjonen ble sagt å bli betraktet som et så grovt tilfelle at det var tilstrekkelig som tiltalepunkt.

saksbehandlingen ville kaste lys over ”den skjendige forfølgelse av jødene i Norge og utryddelsen av en masse av dem.”⁷² Omtalen la, i likhet med de øvrige omtalene, videre vekt på hva som hadde skjedd med de deporterte jødene, at det blant de deporterte hadde vært 28 barn under 14 år, samt at Wagner som høyere offiser måtte ha vært ”fullt bekjent med hvilken skjebne jødene gikk i møte.”⁷³

Dagbladet skrev om gjenopptakelsen av saken mot Wagner at det han sto tiltalt for var ”den skjendigste masseforbrytelse som er begått i vårt land.”⁷⁴ Det ble også i denne i omtalen lagt vekt på at også barn, gamle og syke ble deportert. ”Det som skjedde med dem var usigelig trist, 521 ble drept, sultet i hjel eller ble brent i gasskamrene. Dette er den skjendigste masseforbrytelse som er foregått i vårt land.” Deportasjonen av de norske jødene settes her i forbindelse med det tredje rikes jødeforfølgelser, med ”Hitlers antisemittiske politikk, og også med den forunderlige og ulykkelige skjebne som opp gjennom tidene har forfulgt jødene.”⁷⁵

Også *Aftenposten* omtalte forbrytelsene Wagner sto tiltalt for som ”Tysklands forferdeligste forbrytelse i Norge.” Avisen refererte statsadvokat Harald Sund som i sitt innledningsforedrag hadde kommet inn på antisemittisme og de internasjonale jødeforfølgelsene i forhold til forfølgelsene i Norge:

Det er betegnende for tyskerens framferd at heller ikke vårt land skulle forskånes for den pest som hitlerismen bredte omkring seg i Europa og som skal ha kostet 5 700 000 jøder livet. Det er en forbrytelse som ikke er til å fatte, og for noen år siden ville vel ingen her i landet drømt om at noe slikt skulle ramme også oss. Bortsett fra bestemmelsen i Grunnloven som forbød jøder adgang til riket og som Henrik Wergeland fikk opphevet, har vi ikke her i landet kjent til noen animositet mot jødene, når unntas enkelte sporadiske utslag av nazimentalitet før krigen. Den lille jødiske koloni vi hadde levde sitt liv ubekymret av antisemittiske tendenser, men da krigen kom, ble man etter hvert klar over at jødene nok ikke ville få lov til å leve i fred her.⁷⁶

Sitatet ovenfor er advokat Sunds, ikke *Aftenpostens*. Likevel vil jeg kommentere innholdet, fordi det illustrerer et trekk ved omtalen av Norges forhold til jødene. Her ser vi igjen beskrivelsen av hvor fjernt antijødiske følelser ble sagt å ligge for Norge og nordmenn. *Bortsett fra* Grunnlovens såkalte ”jødeparagraf,” hadde man i Norge aldri kjent til negative holdninger til jøder.⁷⁷ Antisemittismen blir her omtalt som et rent tysk, nazistisk fenomen, og

⁷¹ *Arbeiderbladet* nr. 158, 13. august 1946.

⁷² *Aftenposten* nr. 367, 13. august 1946.

⁷³ *Aftenposten* nr. 367, 13. august 1946.

⁷⁴ *Dagbladet* nr. 227, 1. oktober 1946.

⁷⁵ *Dagbladet* nr. 227, 1. oktober 1946.

⁷⁶ *Aftenposten* nr. 453, 2. oktober 1946.

⁷⁷ Blant andre Per Ole Johansen og Oskar Mendelsohn har vist at dette ikke er en korrekt beskrivelse av forholdet til jøder i mellomkrigstidens Norge.

ikke noe jødene i Norge hadde behøvd bekymre seg over før 9. april 1940. Ved å sette likhetstrekk mellom antisemittisme og utryddelsen av millioner av mennesker, synes de antijødiske tendenser i Norge forsvinnende små. På denne måten kan alle som ikke selv hadde deltatt i utryddelse, eller aktivt støttet den, gå klar av anklager for antisemittisme. Bildet av Norge som beskyttet sin "lille jødiske koloni," ble tegnet gjentatte ganger i omtalen av Norge og jødene.

Vi så i forbindelse med rettssaken mot Quisling og i Berg-saken at de jødiske vitnenes utsagn vakte interesse og gjorde inntrykk på journalistene som var til stede. Dette finner vi også i rettssaken mot Wagner. Etter gjenopptagelsen av saken i oktober 1946 vitnet Auschwitz-overlevende Kai Feinberg, og hans vitneprov var hovedfokuset i *Arbeiderbladets*, *Dagbladets* og *Aftenpostens*⁷⁸ artikler. Feinberg fortalte om hvordan de norske jødene var blitt behandlet under transporten med "Donau," og tiden i Auschwitz. "300 av de norske jødene ble sendt direkte i gasskamrene," skrev *Dagbladet*.⁷⁹

Kjennskap til den skjebne som ventet de deporterte jødene, var et sentralt tema i avisereferatene fra rettssaken. Hitlers "profetiske tale" fra 1939,⁸⁰ ble trukket fram, og det ble gjort et poeng av at Hitler-Tyskland tok sikte på en fysisk utryddelse av alle jødiske enkeltmennesker, "ikke bare jødedommen som religion."⁸¹ *Aftenposten* skrev i forbindelse med Wagner-saken at det ikke var tvil om at "alle tyskere visste hvordan jødene ble behandlet i konsentrasjonsleirene." Avisen skrev videre at det aldri før i en norsk rettssak hadde vært gitt så rystende vitneprov, "som dem man fikk høre i saken mot Wilhelm Wagner om tyskernes behandling av jødene."⁸² Her kan for øvrig anføres at dette er en av få kilder som omtaler den jødiske religionen i forbindelse med jødeutryddelsene.

Et av de jødiske vitnene, Josef Berg, som opprinnelig var østerriker, fortalte om systematikken som lå bak behandlingen av jøder i forhold til andre fangegrupper, og hans vitneprov ble referert i *Aftenposten*:

⁷⁸ *Arbeiderbladet* nr. 229, 3. oktober 1946, *Dagbladet* nr. 228, 2. oktober 1946, *Aftenposten* nr. 454, 2. oktober 1946.

⁷⁹ *Dagbladet* nr. 228, 2. oktober 1946.

⁸⁰ I Hitlers såkalte "profetiske tale," holdt for den tyske Riksdagen 30. januar 1939 sa han blant annet: "Today I shall act the prophet once again. If international financial Jewry inside and outside of Europe should succeed in thrusting the nations into a world war once again, then the result will not be the Bolshevization of the earth and with it the victory of Jewry, it will be the annihilation of the Jewish race in Europe." (Oversatt fra tysk til engelsk i Eberhart Jäckels *Hitlers's World View. A Blueprint for power*. 1981).

⁸¹ *Aftenposten* nr. 453, 2. oktober 1946.

⁸² *Aftenposten* nr. 453, 2. oktober 1946.

Det foregikk en systematisk oppøvelse i bestialitet overfor jødene, det ble innpodet medlemmene av SS at jødene var arvefienden. En tysk fangevokter eller politimann kunne kanskje vise litt barmhjertighet overfor andre fanger, men overfor en jøde – aldri. Dette går som en rød tråd fra den første svake antisemittiske propaganda etter forrige krig til det kulminerte i Auschwitz. Det var intet tilfeldig i deres bestialitet, alt var uttenkt til minste detalj.⁸³

Et av vitnene i rettssaken skapte reaksjoner fra *Arbeiderbladet* ved å uttale seg delvis positivt om Wagner. Professor Hallesby hadde under okkupasjonstiden hatt kontakt med Wagner angående kirkespørsmål, og uttalte, i følge *Arbeiderbladet*, fra vitneboksen at Wagner etter hans mening var full av menneskekjærighet.⁸⁴ Hallesbys uttalelser ble kraftig imøtegått på lederplass i *Arbeiderbladet*: ”Av alt det forferdelige tyskerne foretok seg i Norge kan intet måle seg med aksjonen mot jødene. De som måtte være i tvil kan telle de av de norske jøder som har overlevd tysk fangenskap.” Avisen reagerte sterkt på at professor Hallesby, ”en av den norske kirkens fremste menn”, hadde uttalt seg fordelaktig om Wagner. ”Hvordan kan det være mulig, vil en spørre, å gi den mann som har satt i verk utryddelsen av de norske jøder en slik attest?” Avisen mente at det skyldtes at Wagner overfor Hallesby alltid hadde opptrådt høflig og korrekt, og la følgende ord i munnen på Hallesby: ”Bare det går meg selv godt, er alt godt, da kan gassovnen ta jødene.”⁸⁵

Arbeiderbladets lederkronikk ”Vitnet Hallesby” startet et ordskifte mellom professoren og *Arbeiderbladet*. Hallesby reagerte, ikke overraskende, spesielt kraftig på *Arbeiderbladets* formulering ”Bare det går meg selv godt, er alt godt, da kan gassovnen ta jødene.” Hallesby understreket at han under krigen hadde satt livet på spill ved å starte kirkens ”veldige aksjon mot jødeforfølgelsene.”⁸⁶ Hallesby krevde en beklagelse fra *Arbeiderbladet*.

Hallesbys innlegg ble besvart samme dag, og *Arbeiderbladet* gikk ikke tilbake på noen punkter, men begrunnet sitt syn ytterligere. ”Der står en mann i retten, tiltalt for en av de mest opprørende forbrytelser som er foregått på norsk jord, nemlig deporteringen av de norske jøder. Det som retten og almenheten ønsker opplyst er tiltaltes ansvar for at så mange mennesker ble jaget sammen og sendt til Tyskland for å tilintetgjøres.”⁸⁷ *Arbeiderbladet* fortsatte:

⁸³ *Aftenposten* nr. 453, 2. oktober 1946.

⁸⁴ *Arbeiderbladet* nr. 231, 5. oktober 1946.

⁸⁵ *Arbeiderbladet* nr. 231, 5. oktober 1946.

⁸⁶ *Arbeiderbladet* nr. 233, 8. oktober 1946.

⁸⁷ *Arbeiderbladet* nr. 233, 8. oktober 1946.

Da disse forfølgelsene sto på skulle vi ha forsverget at noen norsk mann kort tid senere kunne stå opp i en rettssal og gi den ansvarlige for disse forbrytelser vakker attest. En kan kanskje si at det aldri i en norsk rettssal har stått en storforbryter som er blitt mer æret både med ord og med gaver. I våre følelser har vi ikke noen plass for slik virak overfor en gestapist av Wagners type. Vi har ikke glemt.⁸⁸

Arbeiderbladets kraftige reaksjon mot Hallesby bidrar til å kaste lys over et av de karakteristiske trekkene ved omtalen av jødeforfølgelsene i de avisene som danner grunnlaget for min undersøkelse. Hallesby hadde som vitne ikke vært udelt fordømmende overfor Wagners personlighet, men blant annet sagt at han oppfattet Wagner som intelligent. I omtalen av nazismen, og jødeforfølgelsene som nazistisk prosjekt, var det ikke rom for gråsoner. Hallesbys karakteristikk av Wagner ble oppfattet som ikke udelt fordømmende, og Hallesby brøt med dette "sjangerkravet" til hvordan fienden skulle omtales. *Arbeiderbladet* markerte med utsagnet "I våre følelser har vi ikke plass for slik virak overfor en gestapist av Wagners type. Vi har ikke glemt," at fordømmelsen av fienden måtte være absolutt, og at Hallesby hadde gjort seg skyldig i å ha "glemt."

Også *Dagbladet* skrev om Hallesbys delvis positive karakteristikk av Wagner: "Professor Hallesby taler pent om jødespesialisten Wagner."⁸⁹ *Dagbladet* refererte vitneutsagn om hvordan jødene ble behandlet, men tok ikke stilling til Hallesbys omtale av Wagner, slik *Arbeiderbladet* hadde gjort. Aktor hadde også spurt Hallesby om det hadde foreligget tegn på jødeforfølgelser da den norske kirkens hyrdebrev ble forfattet. Hallesby svarte da: "Ja, vi visste om jødeforfølgelsen i Tyskland, selv om vi ikke var så vel orientert som i dag. Vi visste at det var fare for jødenes liv, og derfor ble det handlet så raskt og brukt så sterke uttrykk."⁹⁰

Aktor gikk i rettssaken mot Wagner inn for dødsstraff. "Han satt i kjernen av virksomheten som myrdet millioner," skrev *Dagbladet* mot slutten av rettssaken.⁹¹ Aktor redegjorde i sin prosedyre for "den antisemittiske politikk og forfølgelsene" jødene i Norge hadde vært offer for, og satte jødeforfølgelsene i Norge i sammenheng med den internasjonale jødeutryddelsen. *Dagbladet* refererte aktors uttalelse om at Wagner ikke var blitt sendt til Norge ved en tilfeldighet, "hans overflytning var et ledd i planen om jødenes tilintetgjørelse."⁹²

Wagner ble dømt til døden av lagmannsretten, men dommen ble anket til Høyesterett.

⁸⁸ *Arbeiderbladet* nr. 233, 8. oktober 1946.

⁸⁹ *Dagbladet* nr. 229, 3. oktober 1946.

⁹⁰ *Dagbladet* nr. 229, 3. oktober 1946.

⁹¹ *Dagbladet* nr. 230, 4. oktober 1946.

Høyesterett opphevet i mai 1947 dødsdommen, og dømte ham til 20 års straffarbeid.

I den anledning skrev styret i Det mosaiske trossamfunn (DMT) i Oslo et protestbrev, hvor de uttalte sin ”dypeste indignasjon og skuffelse over domsresultatet.”⁹³ Wagner var kommet til Norge for å løse ”jødespørsmålet,” og ”resultatet av denne ’løsning’ er velkjent.” Styret skrev at det var ”en hån mot de jøder som falt som et direkte offer for aksjonen at høyesterett har endret dødsstraffen til 20 års tvangsarbeid.” DMTs styre skrev videre:

Domsresultatet virker på oss norske jøder som en av høyesteretts flertall ubevisst nedvurdering av en bestemt gruppe norske borgere. Dommen virker deprimerende og nedstemmende på oss gjenlevende jøder, og vi finner derfor at vi ikke kan la avgjørelsen passere uten å ha gitt uttrykk for vår sorg og bedrøvelse over at lagmannsrettens dom over Wagner ble endret til tidsbegrenset frihetsstraff.⁹⁴

Det later til at DMTs protestbrev ble sent til flere av avisene. *Arbeiderbladet* trykte protestbrevet i sin helhet, mens *Aftenposten* refererte til brevet i notisform.⁹⁵

I forbindelse med opphevelsen av dødsdommen stilte en norsk jøde, B. Goldberg, spørsmålet: ”Er vi jøder allikevel av mindre verdi?”⁹⁶ Goldberg skrev i en kronikk i *Dagbladet* at særlig to elementer ved dommen over Wagner hadde rystet norske jøder. Det ene var selve dommen, det andre ”at den overhode ikke utløste noen reaksjon hos våre norske ikke-jødiske landsmenn.”⁹⁷ Goldberg påpekte at etter Nürnberg skulle det ikke lenger være mulig å gjemme seg bak ordre, hvert menneske var selv ansvarlig for sine handlinger. Et av de viktigste utfallene av Nürnberg-domstolen var at en ordre ikke frifant noen for forbrytelser mot menneskeheten. ”Nå spør vi jøder: Hvilken beskyttelse gir Høyesterett oss? Eller kommer ikke forbrytelser mot jøder inn under forbrytelser mot menneskeheten?” Goldberg sa det hadde vært gledelig å se tysk antisemittisk agitasjon falle død til jorden under okkupasjonen. ”Så kom vi tilbake. Til et folk som jubler av lykke. Jeg tror jeg tør si at vi ikke har plaget dere med vår sorg, med de fantastiske tap vi har hatt. Vi er kommet tilbake – alene.”⁹⁸

Rettssaken mot Wagner tjente til å belyse de norske jødenes skjebne. I pressen skapte utfallet av saken imidlertid få reaksjoner. Den eneste konkrete reaksjonen mot dommen jeg

⁹² *Dagbladet* nr. 230, 4. oktober 1946.

⁹³ *Arbeiderbladet* nr. 106, 12. mai 1947.

⁹⁴ *Arbeiderbladet* nr. 106, 12. mai 1947.

⁹⁵ *Aftenposten* nr. 215, 13. mai 1947.

⁹⁶ *Dagbladet* nr. 108, 12. mai 1947. B. Goldberg er trolig Bernhard Goldberg, en norskjødisk lege som i 1940 kom seg til Storbritannia, og under krigen arbeidet på flere norske skip. Han mottok senere St. Olavsmedaljen for sin innstats under krigen.

⁹⁷ *Dagbladet* nr. 108, 12. mai 1947.

⁹⁸ *Dagbladet* nr. 108, 12. mai 1947.

har funnet i mine kilder er, i tillegg til Goldbergs innlegg, protestbrevet fra Det mosaiske trossamfunn.

Jødeforfølgelsene ble omtalt som argument mot nazismen og mot norske overløpere, men da disse var blitt dømt stilnet også den engasjerte omtalen av ”den skjendigste masseforbrytelse som er begått i vårt land.”⁹⁹ Igjen kan vi se en tendens til at jødeforfølgelsene tjente som anklagepunkt mot okkupantene og mot de nordmenn som ved sine handlinger hadde definert seg ut av det nasjonale fellesskap. Mangelen på reaksjoner i ettertid kan tolkes som at jødeforfølgelsene i visse sammenhenger hadde større interesse som symbol og anklagepunkt, enn som et eget tema.

Rød-saken

Rettsaken mot politiinspektør Knut Rød har av jussprofessor Knut Sveri blitt kalt ”landssvikoppgjørets merkeligste rettssak.”¹⁰⁰ Knut Rød hadde vært ansatt i politiet siden 1927, og han arbeidet i Statspolitiet mellom 1941 og 1943. Rød hadde også vært medlem av Nasjonal Samling siden 1941. I rettsaken mot ham var det tyngste anklagepunktet hans rolle under aksjonen mot jødene 25. og 26. november 1942. Saken kom opp i begynnelsen av februar 1946, og Rød ble frikjent med den begrunnelse at han hadde ytt Hjemmefronten visse tjenester, uten at disse ble nærmere konkretisert. Rød selv påberopte seg at hans tjeneste i Statspolitiet hadde vært et skalkeskjul, så han kunne utføre arbeid for Hjemmefronten. Han understreket også at aksjonen mot jødene ville gått sin gang, uavhengig av hans deltakelse. Rettens flertall godtok denne forklaringen, og 4. februar 1946 ble han frikjent mot lagdommer Cappelens stemme. Dommen ble anket av riksadvokaten, og i slutten av august samme år opphevet høyesterett frifinnelsen. Saken kom i 1948 på ny opp for lagmannsretten, hvor det endte med frifinnelse.¹⁰¹

Rød-saken kan kalles ”landssvikoppgjørets merkeligste rettssak” på mer enn ett område. Denne saken skiller seg også ut ved minimal pressedekning. Dagen etter den første frifinnelsen i februar 1946, ble utfallet omtalt i notisform i *Arbeiderbladet*. Den korte omtalen fokuserer hovedsakelig på vitneutsagn til fordel for Rød, avslutningsvis fortelles det om hva som lå til grunn for lagdommer Cappelens uenighet i frifinnelsen:

⁹⁹ *Dagbladet* nr. 227, 1. oktober 1946.

¹⁰⁰ Sveri i Bratholm (red.) 1982.

¹⁰¹ Sveri i Bratholm (red.) 1982.

I sin dissens framholdt lagdommer Cappelen at Rød hadde sviktet som politimann da han tok del i arrestasjonene av jødene i 1942. At han hadde gitt beskjed om at de som ble arrestert skulle behandles skånsomt, fant han ikke formildende. Lagdommeren mente at han ved jødeaksjonene hadde ytet fienden bistand, og tiltaltes gode gjerninger kan bare tas i betraktning som formildende omstendighet.¹⁰²

Aftenposten skrev at ”saken fikk det bemerkelsesverdige utfall at Rød ble frikjent mot lagdommer Cappelens stemme.”¹⁰³ Avisen la i sin omtale vekt på de vitnene som hadde uttalt seg til Røds fordel, og sagt at han var ”så god jøssing som noen” og ”den beste mann Hjemmefronten kunne ønske seg.”¹⁰⁴ Avisen refererte rettens uttalelse om at ”hva angår tiltaltes øvrige handlinger, som statsadvokaten, bortsett fra jødeaksjonene, betegner som bagatellaffærer, finner retten godtgjort at tiltalte har utført dem utelukkende i den hensikt å kamuflere sitt særdeles viktige arbeid til beste for motstandsbevegelsen og Hjemmefronten.”¹⁰⁵ Det hadde vært Røds arbeid for Hjemmefronten som hadde ført til at han hadde måttet delta i ”de motbydelige aksjoner mot norske jøder,”¹⁰⁶ refererte *Aftenposten*. Dommer Cappelen hadde i motsetning til rettens flertall lagt vekt på at Rød hadde deltatt ved ”en av tyskernes største skjenselsgjerninger i Norge”, og at han burde sagt nei til å utføre ordre uansett konsekvens.¹⁰⁷ Denne omtalen er det den eneste jeg har funnet hvor utfallet av saken til en viss grad ble vurdert i avisens omtale. *Aftenpostens* karakteristikk av frikjennelsen som ”bemerkelsesverdig” skiller seg fra de andre omtalene, som var rent refererende. I august ble Knut Rød igjen omtalt i notisform. Da dreide omtalen seg om opphevelsen av frifinnelsesdommen:

Rød var satt under tiltale ved Eidsivating lagmannsrett for å ha foreslått tiltale ved ’Folkedomstolen’ for en del personer og for at han skulle ha deltatt i jøderazzia. Han ble frifunnet mot lagmann Cappelens dissens, idet lagmannsretten slo fast at tiltalte gikk inn i NS og Stapo for å motarbeide fienden. Det tiltalte var anklaget for, betegnet retten som kamuflering for hans særdeles viktige arbeid i Hjemmefronten.¹⁰⁸

Høyesterett hadde imidlertid funnet at lagmannsrettens syn gikk imot de betingelsene som måtte være oppfylt for at en handling skulle kunne gå ustraffet.

Dagbladet skrev om gjenopptakelsen av Rød-saken i begynnelsen av april 1948 under overskriften ”Ledet aksjonen mot jødene i Oslo.”¹⁰⁹ Dette var den eneste presseomtalen av

¹⁰² *Arbeiderbladet* nr. 30, 5. februar 1946.

¹⁰³ *Aftenposten* nr. 59, 5. februar 1946.

¹⁰⁴ *Aftenposten* nr. 59, 5. februar 1946.

¹⁰⁵ *Aftenposten* nr. 59, 5. februar 1946.

¹⁰⁶ *Aftenposten* nr. 59, 5. februar 1946.

¹⁰⁷ *Aftenposten* nr. 59, 5. februar 1946.

¹⁰⁸ *Arbeiderbladet* nr. 196, 27. august 1946.

¹⁰⁹ *Dagbladet* nr. 79, 6. april 1948.

Rød hvor hans rolle under jødeaksjonen ble fokusert på i en overskrift. Avisen skrev at ”Knut Rød var sterkt implisert i aksjonene mot de norske jødene og opptrådte dessuten som aktor ved folkedomstolen.”¹¹⁰ Rød hadde fra høsten 1942 til høsten 1943 ansvaret for å formidle ”alle henvendelser og anmeldelser vedrørende jøder,” og ”I oktober 1942 gjennomførte han etter ordre arrestasjoner av mannlige ’full-jøder’ i Oslo. Han deltok i planleggelsen og ledet aksjoner. Han deltok i aksjonen mot de øvrige jøder. Han var med på å planlegge den og ledet ’parolen’ da aksjonen ble satt i gang.”¹¹¹ Vi ser at i denne omtalen ble Røds påstått viktige arbeid for Hjemmefronten ikke nevnt. *Aftenposten* omtalte gjenopptakelsen av Rød-saken i notisform, og nevnte verken jødeaksjonene eller Røds forhold til Hjemmefronten.¹¹²

Den endelige frifinnelsen av Knut Rød ble omtalt i notisform av *Arbeiderbladet*¹¹³ og *Aftenposten*.¹¹⁴ Så vidt jeg har funnet kommenterte ikke *Dagbladet* frifinnelsen. *Arbeiderbladet* og *Aftenposten* skrev begge at retten hadde vektlagt at Røds arbeid hadde vært av ”stor verdi for motstandsbevegelsen”¹¹⁵ og refererte rettens kjennelse som gikk ut på å ”se saken i sammenheng og den skade bistandshandlingen har forårsaket i forhold til det som ble oppnådd av landsganglig art. [Og at Røds] bistandshandlinger har liten vekt i forhold til det han oppnådde.”¹¹⁶

Rød-saken er et lite behandlet tema i norsk etterkrigshistorie.¹¹⁷ Mye kunne trolig sies om Røds bånd til Hjemmefronten, og hva som ligger under rettens utsagn om at Røds bistandshandlinger – den mest sentrale var aksjonen mot jødene – hadde liten vekt i forhold til det han oppnådde – som ikke blir nærmere konkretisert. Hvilke motstandshandlinger var så ”landsganglige” at de kunne ”veie opp” arrestasjonen og deportasjonen av 532 sivile? Og kanskje mer interessant: Hva ligger til grunn for rettens sammenligning?

B. Goldberg kommenterte i sin protest mot Wagner-dommen også frifinnelsen av Knut Rød: ”Vi ser Wagner bli mildt behandlet, vi ser at den norske politioffiser som personlig ledet arrestasjonene blir blankt frifunnet. Er det da rart at vi begynner å tenke: Om det hadde vært Hedemarksbønder? Eller en bygd i Rogaland?” Goldberg spør om dommen

¹¹⁰ *Dagbladet* nr. 79, 6. april 1948.

¹¹¹ *Dagbladet* nr. 79, 6. april 1948.

¹¹² *Aftenposten* nr. 159, 7. april 1948.

¹¹³ *Arbeiderbladet* nr. 83, 10. april 1948.

¹¹⁴ *Aftenposten* nr. 164, 10. april 1948.

¹¹⁵ *Arbeiderbladet* nr. 83, 10. april 1948.

¹¹⁶ *Aftenposten* nr. 164, 10. april 1948.

¹¹⁷ I tillegg til Sveri, har Per Ole Johansen behandlet Rød-saken i artikkelen ”Politiet har fortatt et renommé å ivareta.” Arrestasjonene og deportasjonen av norske jøder høsten 1942.” <http://www.jus.uio.no/fk/arsrapport2000/johansen.html>.

da ville blitt en annen. ”Er vi allikevel ’bare’ jøder?”¹¹⁸ Hvorvidt dommen ville blitt en annen hvis ofrene ikke hadde vært jøder, er ikke tema for min undersøkelse. Men hvordan utfallet av rettssakene mot Wagner og Rød ble omtalt – og ikke omtalt – kan også kaste lys over disse spørsmålene. Ville omtalen av rettssakene vært en annen hadde ofrene ikke vært jøder?

Konklusjon

Vi har sett at jødeforfølgelsene ble omtalt i en rekke andre sammenhenger, det var ikke tale om et tabuisert tema. Hva som hadde hendt med de norske jødene ble belyst i flere av rettssakene i forbindelse med rettsoppgjøret, og som vi har sett, i andre sammenhenger. Særlig i forbindelse med Wagner-saken ble jødeforfølgelsene gjentatte ganger omtalt i sterke ordelag som den verste forbrytelse begått på norsk jord under okkupasjonen.

Wagner var imidlertid tysk, han tilhørte helt klart kategorien ”fiende.” Å ta avstand fra handlinger han hadde utført, og omtale dem som forferdelige, var å ta avstand fra fiendens handlinger. I Berg-saken ble de norske fangevokternes forbrytelser mot jødiske fanger grundig referert, de norske vaktene i leiren ble av et av vitnene beskrevet som verre enn de tyske. Disse tiltalte tilhørte imidlertid uten tvil ”feil side,” og hørte i likhet med Wagner inn under fiendekategorien.

Rød, derimot, hadde sterke bånd til Hjemmefronten, og var således ikke like enkel å plassere i en bestemt kategori. Rød hadde deltatt i handlinger som gjentatte ganger var blitt kalt de verste masseforbrytelser i Norge av alle de tre avisene jeg har undersøkt, men likevel gikk frifinnelsen av ham ukommentert av de samme avisene.

Tema for denne oppgaven er *omtale* av jødeforfølgelsene, og ikke det faktiske politiske og rettslige forhold i forbindelse med jødeforfølgelsene. Vi har sett at de norske jødenes skjebne under krigen i stor grad ble oppfattet og formidlet. Det er imidlertid klart at dette representerer ett område, nemlig pressen. Utfallet av rettssakene mot Wagner og Rød illustrerer at ikke i alle instanser ble de norske jødenes erfaringer oppfattet, eller betraktet som ”den skjendigste masseforbrytelse”¹¹⁹ begått i Norge under okkupasjonen. At omtalen av jødeforfølgelsene ofte hadde en funksjon ut over å belyse det som var skjedd med en

Utskriftsdato: 10. april 2006.

¹¹⁸ *Dagbladet* nr. 108, 12. mai 1947. Hvorvidt dommen ville blitt en annen hvis ofrene ikke hadde vært jøder, er ikke tema for min undersøkelse. Med tanke på at utfallet av rettssakene mot Wagner og Rød ikke ble møtt med reaksjoner i pressen, kan vi likevel tenke oss at *omtalen* av dommene ville vært annerledes hadde ofrene ikke vært jøder.

¹¹⁹ *Dagbladet* nr. 227, 1. oktober 1946.

gruppe sivile, er også klart. Jødeforfølgelsene hadde på grunn av sin ekstreme karakter en symboleffekt, og ble holdt opp for å belyse fiendenes handlinger. Jeg vil på bakgrunn av omtalen i forbindelse med disse rettssakene, og den manglende omtalen av dommene av Wagner og Rød, antyde at jødeforfølgelsene ved flere tilfeller hadde størst interesse der de kunne bli brukt som anklage, og at omtalen derfor stilnet etter at dommen var falt.

5. En minnekultur tar form

Vi har tidligere sett at bildet av okkupasjonstiden i norsk kollektivtradisjon tilhører en patriotisk minnekultur. Innenfor den patriotiske minnekultur defineres skillet mellom det minneverdige og det uminneverdige ved hvilke aspekter ved okkupasjonstiden som kan nyttiggjøres i gjenoppbyggingen og styrkingen av det nasjonale selvilde, både på nasjonalt og personlig plan. Nettopp dette er blitt anført som en av hovedgrunnene til marginaliseringen av visse aspekter ved okkupasjonstiden, blant dem angrepet på de norske jødene. Jødeforfølgelsene, som resulterte i at en hel befolkningsgruppe ble drevet på flukt eller drept, kunne vanskelig nyttiggjøres som en del av det oppbyggelige nasjonale narrativ som etterkrigssamfunnet hadde behov for. Jeg har tidligere antydnet at i Norge ble omtalen av de norske jødene likevel nyttiggjort i en positiv omtale av Norge og nordmenn, og som en måte å markere avstand til nazismen og fienden.

Dette kapitlet vil belyse hvordan å markere avstand til antisemittisme og jødeforfølgelser kunne fungere både som en negativ definisjon i forhold til okkupasjonsmakten, og som en positiv definisjon av hva det ville si å være norsk – og dermed inkorporeres i den patriotiske minnekulturen. Vi skal også se hvilken rolle de jødiske dødsopfrene hadde i den begynnende minnekulturen omkring ”våre falne.” Avslutningsvis vil jeg forsøke å vise hvordan antijødiske holdninger kunne kombineres med motstand mot antisemittisme, nettopp fordi antisemittisme i all hovedsak ble betraktet som et nazistisk fenomen.

Jødeforfølgelsene – fiendens prosjekt

Vi så i forrige kapittel at deportasjonene av de norske jødene i all hovedsak ble omtalt som et rent tysk anliggende, og som noe nordmenn hadde tatt sterk avstand fra. Dette finner vi et eksempel på i *Dagbladets* lederartikkel ”Jødene.”¹²⁰: ”Den verste og mest ondsinnede råskap viste Hitler-Tyskland mot jødene. Å utsette en hel menneskerase for et så enestående hat og en så grufull forfølgelse må opprøre alle som har sin følelse for menneskets verdighet i behold.”¹²¹ Under okkupasjonen hadde de ”fryktelige eventyr” fra Tyskland blitt virkelighet

¹²⁰ *Dagbladet* nr. 110, 14. mai 1947.

¹²¹ *Dagbladet* nr. 110, 14. mai 1947.

også i Norge. ”Tyskerne fengslet de norske jødene, som intet som helst ondt hadde gjort.”¹²² Jødeforfølgelsene ble betraktet som et tysk prosjekt, og ble presentert som selve antitesen av alt Norge sto for: ”Det dype forfall i kultur som jødehatet er betinget av, har Norge heldigvis ikke opplevd. Her i landet er ennå et menneske et menneske.”¹²³

I omtalen av jødeforfølgelsene i etterkrigstiden var det selve utryddelsen som var tema, ikke tiltakene om hadde blitt iverksatt på norsk jord i forkant. Jødene var blitt ”myrdet av barbarene,” og ”pint i hjel i barbariets sinnssvake erobringsskamp.”¹²⁴ Nordmenns rolle i jødeforfølgelsene ble i liten grad omtalt.

Å ta avstand fra jødeforfølgelsene – en nasjonal markør

27. september 1946 hadde *Arbeiderbladets* leder overskriften ”Norge og jødene.”¹²⁵ Den nyhetsaktuelle innfallsvinkelen var den forestående rettssaken mot Wagner, som, slik vi har sett i det foregående kapitlet, sto anklaget for ”den mest uhyggelige av alle okkupasjonstidens tragedier.”¹²⁶ ”I den dystre beretningen som da vil bli lagt fram, fins det bare ett lyspunkt”, mente *Arbeiderbladet*:

Det er den faste og avvisende holdning det norske folk tok overfor tyskernes antisemittiske agitasjon og den selvfølgelige hjelpsomhet som ble vist de norske jødene da det gjaldt å redde medmenneskers liv. Når folket her hjemme opptrådte slik var det i samsvar med hele vår nasjonale tradisjon. Wergelands og Nansens folk kunne ikke opptre annerledes.¹²⁷

I det foregående kapitlet så vi at jødeforfølgelsene ble holdt fram som den kanskje fremste anklage mot den tyske okkupasjonsmakten, og i forlengelse av dette, hele den nazistiske verdensanskuelsen. Jødeforfølgelsene, og da særlig angrepet på de norske jødene ”som intet som helst ondt hadde gjort,”¹²⁸ ble omtalt som selve symbolet på den tyske nazisme. Sitatet ovenfor illustrerer at omtalen av jødeforfølgelsene også kunne ha en annen nasjonal funksjon. *Arbeiderbladets* leder slår fast at nordmenn som folk umulig kunne delta i slike handlinger eller nære slike forestillinger, som bar så tunge assosiasjoner til okkupasjonsmakten. Påstanden om at Wergelands og Nansens folk *ikke kunne* handle annerledes enn å yte jødiske landsmenn selvfølgelig hjelp, innebærer en så sterk identifikasjon med hjelp til forfulgte jøder, at det blir omtalt som en del av en norsk ”natur,”

¹²² *Dagbladet* nr. 110, 14. mai 1947.

¹²³ *Dagbladet* nr. 110, 14. mai 1947.

¹²⁴ *Aftenposten* nr. 415, 15. september 1945.

¹²⁵ *Arbeiderbladet* nr. 224, 27. september 1946.

¹²⁶ *Arbeiderbladet* nr. 224, 27. september 1946.

¹²⁷ *Arbeiderbladet* nr. 224, 27. september 1946.

eller "folkesjel." Jeg mener å ha funnet at å markere en selvsagt avsky for antisemittisme og jødeforfølgelser, og å holde denne avskyen og avstandstaken opp som et nasjonalt symbol ble et av kjennetrekke ved den patriotiske minnekulturen om okkupasjonen, slik den manifesterte i den første etterkrigstiden.

"Våre falne"

Lagrou sier om "national martyrdom" slik begrepet manifesterte seg i minnet om okkupasjonstidens dødsofre, at betegnelsen

denotes victims who suffer or die for a noble cause. The noble cause gives meaning to their suffering in two ways [...]: on the one hand, they are victimized because of their own adherence to this noble cause – an adherence that is a matter of personal choice and, in circumstance of persecution, of heroism – and on the other hand, through their suffering, they deliver the proof of their dauntless personification of this cause.¹²⁹

Denne definisjonen av hvem som kan kalles "nasjonal martyr" kan også være en fruktbar betegnelse på gruppen "våre falne." Den begynnende dyrkingen av de falne, og de falne som symbol kan betraktes som en typisk markør for den patriotiske minnekultur. Vi finner i omtalen av de falne de sentrale trekk ved den patriotiske minnekulturen: heltene som døde en meningsfull død, for idealer som skal prege landets og nasjonens gjenreisning. Dette er trekk som går igjen i landene Lagrou har undersøkt, og som altså også er relevante for Norge.

Nokså umiddelbart etter frigjøringen begynte framveksten av en mer institusjonalisert, "offisiell" minnekultur rundt krigens ofre. Gjennom minnemarkeringer og minneartikler i avisene vokste det fram et bilde av "våre falne." Samtidig fortsatte avisene å skrive egne artikler og kronikker om krigens dødsofre. Hvem var "våre falne"?

Etter andre verdenskrig var det ikke "soldatheltene" som utgjorde gruppen "de falne."¹³⁰ De falne hadde i denne sammenhengen ofte ikke falt i militære kamphandlinger, men som offer for henrettelser, tortur og mishandling. "Civile 'falder' ikke, de 'dør'," sier Bryld og Warring. Dette utsagnet er gyldig under normale forhold, men ikke alltid i omtalen av okkupasjonstidens døde. At sivile dør, ikke faller, avhenger av hva som blir betraktet som sivil liv, og hva som betraktes som "kamp". Hvis vi tar okkupasjonstidens, og den umiddelbare etterkrigstidens utvidede motstandsbegrep med i betraktningen, kunne langt

¹²⁸ *Dagbladet* nr. 110, 14. mai 1947.

¹²⁹ Lagrou 2000, s. 211-212. Lagrou benytter begrepet "martyr" i en rent sekulær betydning av ordet. Det er også i den betydning jeg benytter det.

¹³⁰ Dette gjelder åpenbart ikke alle landene som deltok i andre verdenskrig, jeg snakker her om landene som har utgjort det empiriske grunnlaget for Lagrous og Bryld og Warrings undersøkelser, og som det i denne sammenheng er mulig å

flere en den aktive minoriteten motstandskjempere kategoriseres under begrepet motstand. Alle som ble drept av tyskerne eller NS-myndighetene, kunne således inkluderes i gruppen ”falne.”

De jødiske ofrene var ikke ofre som led og døde for edle idealer, de falt som ofre for forfølgelse som ikke hadde noen relevans i forhold til verken handling eller holdning. Kunne de norske jødene være ”våre falne”?

De jødiske ofrene – ”våre falne”?

Pieter Lagrou har observert at de jødiske ofrene var problematiske å plassere i forhold til de nasjonale minnemarkeringene som utgjorde en sentral del av den patriotiske minnekulturen: ”Persecuted for something they had not chosen, for the simpel reason of being born Jews, they were placed at the bottom of the hierarchy of martyrs.”¹³¹ Jødeforfølgelsene under andre verdenskrig representerte noe nytt og historiske unikt. Å skulle kategorisere de jødiske ofrene innenfor kjente rammer som ”falne” var således ikke selvsagt. Likevel var jødene myrdet av fienden, og hadde således falt som ofre for krigen.

I 1945 ble det tatt initiativ fra det norske Storting og regjeringen til å utgi et offisielt minneskrift ”over dem som falt eller omkom på grunn av krigen.”¹³² Minneskriftet *Våre falne* utkom i fire bind, og besto av oversikter over ”den norske innsats på de viktigste kampområder”, samt korte biografier med fotografier av alle de falne. Verkets redaksjon¹³³ understreket innledningsvis at det ville være både ”vanskelig og lite tiltalende å forsøke å gjennomføre en snever definisjon av begrepet ’De Falne’.” I introduksjonen i første bind skrev redaksjonen at den stolte takknemligheten for de falnes innsats forpliktet til fortsatt kamp. De idealer de falne døde for, var det de overlevendes oppgave å føre videre. ”Deres eksempel skal stå som en maning for alle kommende slekter.”¹³⁴ Dette er et tematisk fokus og en ordlyd som kjennetegner den nasjonale kollektivtradisjonen i forbindelse med okkupasjonstiden. I verket *Våre falne* fantes det imidlertid parallelt med dette fokuset også et annet fokus: Heltegjerningene tegnet seg mot en nattsvert bakgrunn, fortsatte forordet.

sammenligne Norge med.

¹³¹ Lagrou 1997, s. 222.

¹³² *Våre falne 1939-1945*. Utgitt av den norske stat, Oslo 1949.

¹³³ Redaksjonen besto av statsråd Aaslaug Aasland, stortingspresident Natvig Pedersen, professor Lous Mohr, major Einar Disen, skipsfartsdirektør Erling Bryn og byråsjef Markus Endresen.

¹³⁴ *Våre falne*, bind I, s. 5.

Hvor kort er ikke menneskeheten nådd i sin kultur når alt dette sataniske virkelig har kunnet skje i vår egen tid, i vårt ”siviliserte” Europa. Heller ikke *det* skal glemmes. Torturens og fangeleirenes navnløse redsler som midler i overmotets og den rå maktbryndes tjeneste. Hele familier i tre ledd – fra besteforeldre til uskyldige småbarn – nådeløst utslettet, myrdet med kaldt blod, bare fordi de ikke tilhørte den rette rase.¹³⁵

Det er klart at det her er tale om jødene, i verkets forord står det også om innehentningen av informasjon at opplysningene om ”de deporterte og omkomne jøder” var gitt av DMT i Oslo og Trondheim.

Jødene som gruppe ble ikke omtalt i egne artikler i verket, slik sjømennene, de væpnede styrkene og Hjemmefronten ble. Jødene som ble drept ble imidlertid omtalt individuelt i verkets biografidel. Hvert av de fire bindene hadde en omfattende biografidel over alle falne. De døde var ført opp alfabetisk, og var således plassert sammen med andre med samme forbokstav i etternavnet, ikke sammen med andre som hadde blitt drept under samme omstendigheter. Hver enkelt falne ble presentert ved en kort biografi, ledsaget av et fotografi. Her ble det også anført noen ord om omstendighetene rundt de falnes død. Blant de jødiske ofrene ble det ikke alltid anført at offeret var myrdet fordi han eller hun var jøde. Ett av flere eksempler på dette er biografien til tenåringsen Alf Abel Goldwasser. Her ble det anført fødselsdato (28.mai 1927), at han hadde vært middelskoleelev, og at han var blitt ”arrestert 26. oktober 1942 og en måned senere deportert til Tyskland sammen med sin far og en bror. Senere skjebne ukjent.”¹³⁶

De fleste jødiske ofrene ble likevel anført å ha blitt arrestert og deportert i forbindelse med jødeforfølgelsene. I biografiene til medlemmene av familien Markus, som alle døde i Auschwitz, ble det anført hvordan de døde, og omtrentlig dødsdato. I 5 år gamle Ragnar Markus’ biografi sto det: ”Ble arrestert under jødeforfølgelsene i Norge i 1942 og deportert til Auschwitz, hvor han omkom 1. desember i gasskammer. Foreldre og 3 søsken omkom også i gasskammer.”¹³⁷

Verket *Våre falne* tjener her som eksempel på hvordan jødene ble behandlet og ikke ble behandlet i den begynnende ”offisielle” minnekulturen. Jødene ble nevnt innledningsvis, uten at det sies direkte at det er jødene det er tale om. Selv om de som gruppe hadde den nest største sivile dødsprosenten, hadde jødene ikke et eget minneskriv i verket.¹³⁸ I biografidelen ser vi at mange av jødene som døde i Auschwitz ikke står nevnt i forbindelse

¹³⁵ *Våre falne*, bind I, s. 5.

¹³⁶ *Våre falne*, bind I, s. 702.

¹³⁷ *Våre falne* bind III, s. 234.

¹³⁸ Sjøfolkene hadde de største sivile døds ofre, og hadde som gruppe en egen omtale i verket. Hensikten med å nevne dette

med jødeforfølgelsene eller at de døde fordi de var definert som jøder. Eksemplet nevnt ovenfor, Alf Goldwasser, var i henhold til den anførte fødselsdatoen 15 år da han ble deportert i 1942. Han var altså et barn som ble arrestert og deportert, datoene stemmer overens med datoene under jødeforfølgelsene, så at han ble arrestert som jøde må vi ta for gitt. Likevel står det i hans biografi ikke noe om bakgrunnen for arrestasjonen og deportasjonen. I de fleste biografiene var det imidlertid anført når den falne var drept som jøder.

De norske jødene skjebne var som vi har sett et mye omtalt tema i de tre dagsavisene undersøkt her. Jødene skjebne, både norske og europeiske, ble flere ganger viet førstesideoppslag i både *Aftenposten*, *Dagbladet* og *Arbeiderbladet*. Oppmerksomheten jødene fikk i pressen, gjenspeiles kun delvis i den begynnende minnekulturen omkring de norske krigsofre. I hvilke sammenhenger ble jødene inkludert i omtalen av de falne, og hvilken plass kunne ofre for rasebaserte forfølgelser ha i en patriotisk minnekultur?

Da 16. september ble innført som sørge- og høytidsdag for å minne Norges falne, ble jødene ikke nevnt spesielt. Gruppene som ble nevnt som falne var de som hadde vært

soldater i hæren og sjømenn på alle hav, flyvåpenets og marinens folk. De navnløse helter i hjemmestyrkenes stille rekke, alle aldersgrupper representert, nær sagt alle yrker. Militære og sivile, kvinner og menn, ungdom og barn alle landsdeler og ulike distrikter har ytet sine ofre, enten det er i kamp på norsk jord eller ute i det fremmede. Alle kjente de seg under Norges flagg og kongens merker. Og vi vil ærbødig hilse de hjem og familier som ofret det beste de eide.¹³⁹

Ordlyden var som vi ser generell og inkluderende, og representerer et utvidet motstandsbegrep. Jødene nevnes ikke som gruppe. Dette innebar ikke nødvendigvis en eksklusjon av de jødiske ofrene, den bredt anlagte minneteksten kunne inkludere alle som hadde lidd på grunn av krigen.

15. september 1945 var *Aftenpostens* forside preget av overskriften ”Vi takker og ærer dem.”¹⁴⁰ Gruppene som ble nevnt i denne forbindelsen og som fikk sin hyllest skrevet var hjemmefrontens falne, falne sjømenn, samt falne fra hæren og flyvåpenet. Følgende minnekronikker preget avisens forside: ”De som falt på hjemmefronten” av prof. Didrik Arup Seip, ”Havets helter som ikke kom hjem” av admiral Corneliussen, ”Hæren mistet mange gode menn” av general Beichmann og ”Flyvernes tap var store” av general Riiser-Larsen. I hovedoppslaget var det altså de som falt i kamp, eller i forbindelse med arbeid mot

er å vise at også en sivil gruppe ble omtalt på denne måten.

¹³⁹ *Dagbladet* nr. 96, 5. september 1945.

¹⁴⁰ *Aftenposten* nr. 415, 15. september 1945.

okkupasjonsmakten, som var ”de falne.” Jødene ble ikke nevnt som en av de falne gruppene på avisens førsteside. Vi ser imidlertid at i avisens leder samme dag ble også andre ofre inkludert i gruppene som skulle minnes 16. september. Under overskriften ”Stolt sorg” nevnes sjøfolkene, de militære, de hjemlige frontavsnitt og ”de jagede jøder som så skjendig ble myrdet av barbarene.”¹⁴¹

La hjemmekampens offer, alle gisler og jøder og de andre som ble myrdet eller pint i hjel i barbariets sinnssvake erobringsskamp, la deres minne hedres i et uopphørlig arbeid for å kjempe ned den løgn og den åndelige svindel, den skrikende urett og det bunnløse barbari som de ga sitt liv for å bekjempe.¹⁴²

Avisens førsteside var denne dagen viet de gruppene falne som inntok de øverste plasseringene i hierarkiet av falne. I det redaksjonelle stoffet ble imidlertid jødene, og andre grupper, også nevnt blant de som skulle minnes denne dagen. Dette eksemplet er sentralt fordi vi her kan ane tendensen til et begynnende skille mellom den ”offisielle” minnekulturen og den mer inkluderende og ikke ennå festede definisjonen av hvem som kunne regnes som falne, og dermed minneverdige.

Vi har tidligere sett at et utvidet motstandsbegrep er et av kjennetegnene ved den nasjonale minnekultur. Det utvidete motstandsbegrepet benyttes vanligvis om mer holdningsbasert motstand mot okkupasjonsmakten, i Norges tilfelle kunne dette inkludere å gå med rød toppplue eller binders i jakkeslaget. Her ser vi at det utvidete motstandsbegrepet også kunne inkludere jødene som var blitt drept under jødeforfølgelsene. I denne formen for utvidet motstandsbegrep kan det synes som om å ha blitt myrdet av okkupasjonsmakten, og i forlengelse av dette, falt som offer for nazismen, ble oppfattet som en form for motstand. Dette er en noe uvanlig form for utvidet motstandsbegrep, og det er også i mine kilder unntaket mer enn regelen. Der minnehøytideligheter over jødene ble omtalt, dreide det seg i all hovedsak om egne jødiske arrangement, ”først og fremst for de sørgende og ulykkelige få jøder som er vendt tilbake til sin menighet.”¹⁴³

Ved minnemarkeringen i forbindelse med avdukningen av en minnestein for de norske jødene som ble drept under okkupasjonen, ble jødene omtalt som falne: ”Åtte som overlevde sto minnevakt over de 620 falne norske jøder,” skrev *Dagbladet*.¹⁴⁴ I en kort reportasje fra arrangementet skrev avisen at det var blitt oppført en ”minnestein over de

¹⁴¹ *Aftenposten* nr. 415, 15. september 1945.

¹⁴² *Aftenposten* nr. 415, 15. september 1945.

¹⁴³ *Aftenposten* nr. 392, 1. september 1945.

¹⁴⁴ *Dagbladet* nr. 256, 2. november 1948.

norske jøder som ga sitt liv for frihetens sak under krigen.”¹⁴⁵ Avisen skrev videre at ”De som ga sitt liv, gikk i døden med oppreist hode med håp om at det ville demre en ny og bedre verden.”¹⁴⁶ Her ser vi at jødene omtales som falne, og at de ga sine liv for en meningsfull sak. Dette er en ordbruk som kjennetegner minnekulturen omkring de falne, og kan betraktes som et forsøk på å inkorporere de jødiske ofrene i denne kulturen. Samtidig usynliggjøres nettopp det som *skilte* jødernes skjebne fra de falne frihetskjempernes.

Ved institusjonaliseringen av minnekulturen, finner vi at trekk fra den patriotiske minnekulturen, med sitt ”hierarki av falne” blir dominerende. Disse trekkene finner vi igjen i den senere okkupasjonshistorien og det kollektive minnet om krigen. Et fokus på hendelser og grupper hvis minne kunne benyttes på en konstruktiv, ”meningsfull” måte, og ha en samlende og gjenoppbyggende effekt kjennetegner denne minnekulturen. Det er nettopp dette trekket Pieter Lagrou har framehevet blant årsakene til utelatelsen av det ”meningsløse og ukonstruktive” mordet på jødene. I norsk patriotisk minnekultur, slik den manifesterte seg i begynnelsen, ser vi at jødene ble inkludert der minnet om de døde hadde en funksjon. Minnet om jødeforfølgelsene ble omtalt i forbindelse med nazismens umenneskelighet, og med norsk avstandstagnning til antisemittisme og jødeforfølgelser, men ble sjeldnere omtalt som et eget tema. Jødene ble også minnet i forbindelse med andre nordmenn som var blitt drept under krigen, men jeg har ikke funnet at 26. november er blitt markert i de avisene jeg har gjennomgått.

De norske jødene i den patriotiske minnekulturen

Lagrou har påpekt at mordet på jødene ikke hadde en plass i den patriotiske minnekulturen, fordi tragedien ikke kunne instrumentaliseres i gjenoppbygningen av etterkrigstidens samfunn.

Som nevnt ovenfor hadde omtalen av de omkomne norske jødene hovedsakelig et fokus på lidelse, og i liten grad på meningsfull død. Jødernes meningsløse død, diskvalifiserte dem i stor grad fra kategorien ”våre falne,” selv om bildet ikke var entydig.

En sentral komponent i en patriotisk minnekultur er at det minneverdige også er nasjonalt konstruktivt, og kan nyttiggjøres i et positivt nasjonalt narrativ. I *Aftenpostens* omtale av en ”Gripende minnegudstjeneste i jødernes synagoge,”¹⁴⁷ var det sorgen som var

¹⁴⁵ *Dagbladet* nr. 256, 2. november 1948.

¹⁴⁶ *Dagbladet* nr. 256, 2. november 1948.

¹⁴⁷ *Aftenposten* nr. 392, 1. september 1945.

det sentrale tema. Rabbineren holdt en tale over de mange drepte, men mintes også Henrik Wergeland ”som hadde gjort så meget for de norske jøder,” skrev *Aftenposten*. Rabbineren hadde videre rettet ”en takk til alle øvrighetspersoner, regjering og det norske folk for hva de hadde gjort for de norske jøder i trengselens tid.”¹⁴⁸ Her ser vi at en sorgmarkering knyttes opp til en positiv omtale av Norges rolle i forhold til jødeforfølgelsene. At Henrik Wergeland ble nevnt var typisk for omtalen av jødeforfølgelsene. Wergeland som nasjonaldikter og ”beskytter av jødene” gjorde at minnet om jødeforfølgelsene kunne omtales i en nasjonal sammenheng.

Litteraturhistoriker Sigurd Aarnes har påpekt at minnet om Wergeland ”som den forbilledlige patriot og henvisninger til hans liv og verk ble et sentralt trekk ved den norske ’nasjonsbygging’ i det 19. og første halvdel av det 20. århundre.”¹⁴⁹ Vi har allerede sett eksempler på den rollen minnet om Henrik Wergeland spilte i forbindelse med omtalen av jødeforfølgelsene. Gjennom koblingen mellom Wergeland og jødene, ser vi at jødeforfølgelsene ble tematisert i forbindelse med nasjonale arrangementer. Ved 17. mai-feiringen var det en tradisjon at representanter for de norske jødene la ned en krans eller talte ved Wergelands grav. Denne tradisjonen fortsatte etter frigjøringen, og nå ble også minnet om jødeforfølgelsene inkorporert i denne tradisjonen.¹⁵⁰

Markeringen ved Wergelands grav ble omtalt i pressen i forbindelse med den bredere dekningen av grunnlovsdagen. Ved Wergeland-markeringen 17. mai 1946 nedla Jødernes Ungdomsforening en krans ved graven, og Arnulf Øverland holdt en ”særdeles vakker og gripende tale”, skrev *Aftenposten*.¹⁵¹ Øverland framhevet Wergeland som en viktig frihetsskjemper, og sa det var ham det norske folk kunne takke for den ”frihetstrang som har hjulpet oss gjennom krigens mørklagte år. Gjenreisningen av landet burde skje i Wergelands ånd, avsluttet Øverland.

Året etter holdt ”formann i formannskapetets 17.mai-komité,” professor Francis Bull talen ved Wergelands grav. Bull hadde i sin tale framhevet ”Wergelands kamp for jødene, hans innsats mot rasefordommenes giftige dunster.” Bull hadde påpekt at Wergelands budskap fortsatt var viktig og relevant: ”Det er hans levende ånd vi bringer vår hyldest – det

¹⁴⁸ *Aftenposten* nr. 392, 1. september 1945.

¹⁴⁹ Aarnes 1990, s. 145.

¹⁵⁰ Jeg har ikke funnet omtale av denne markeringen 17. mai 1945, og det er nærliggende å tro at tradisjonen ble gjenopptatt først i 1946.

¹⁵¹ *Aftenposten* nr. nr. 225, 18. mai 1946.

er fremskrittets sak vi hylder i Henrik Wergelands navn.”¹⁵²

Også ved markeringen av 100-årsdagen for Wergelands død, hadde hans forhold til jødene en sentral plass. I *Arbeiderbladets* reportasje fra markeringen 12. juli 1945, var jødene del av markeringen sentral, og ble satt i forbindelse med jødene skjebne under okkupasjonen: ”For første gang på 5 lange, grusomme år kunne representanter for jødene tre fram og hylle den mann som framfor noen annen i norske historie står som talsmann for jødene rettigheter,” skrev avisen.¹⁵³ Francis Bull var hovedtaler, og hadde introdusert de jødiske representantene ved å si at få hadde ”større rett til å legge kranser og tale ved Wergelands grav enn representanter for jødene som alt for 100 år siden var fylt av takk for hans gjerning, og som etter de siste års tragedie fornemmer takken enda sterkere.”¹⁵⁴ Også de jødiske representantene ved markeringen, Hugo Valentin og Oskar Mendelsohn, stilte seg bak minnet om Wergeland som en faktor som bandt jødene og Norge sammen. Dosent Valentin, som deltok som representant for svenske jøder, knyttet Wergeland til presentasjonen av Norge internasjonalt: ”For Europa og for verden forkynnes i dag at Norge bekjenner seg til den edle kulturtradisjon som Wergeland representerte.”¹⁵⁵

Oskar Mendelsohn talte som representant for de norske jødene. Mendelsohn vektla i sin tale hvor viktig Wergeland var for de norske jødene, og at Wergelands ånd fortsatt var sentral i norsk nasjonal identitet 100 år etter dikterens død: ”Wergelands ånd levde videre i det norske folket, forente patriotismen med storsinn for alle dem som led vondt.”¹⁵⁶ Om jødeforfølgelsene sa Mendelsohn:

I dag er vi fylt av stolthet, glede, men også vemod. Kretsen av jøder om Wergelands grav er ikke lenger fulltallig, mange av våre kjære er borte. Men i dag liter vi på at du, Henrik Wergeland, gir oss kraft – kristne eller jøder – vi må sammen søke det som gjør livet verdt å leve. Måtte Wergelandstanken leve hos dem som bor i Norge!¹⁵⁷

Vi ser at jødene tragedie på denne måten kunne inkorporeres i det nasjonale narrativ. Norge ble betegnet som Wergelands land, og jødene kanskje som Wergelands barn? Dermed understreket man nasjonal holdning ved å minnes jødene, og ved å – symbolsk – omfavne jødene som folk. I Norge hadde antisemittisme aldri vært ”naturlig.” Når landet ble sagt å

¹⁵² *Arbeiderbladet* nr. 112, 19. mai 1947.

¹⁵³ *Arbeiderbladet* nr. 50, 12. juli 1945.

¹⁵⁴ *Arbeiderbladet* nr. 50, 12. juli 1945.

¹⁵⁵ *Arbeiderbladet* nr. 50, 12. juli 1945.

¹⁵⁶ Mendelsohns kom i sin tale også inn på norske jødene nasjonalfølelse og det han omtalte som ”jødeproblemet”: ”Tallet på jøder ble aldri stort i Norge, og her ble aldri skapt noe jødeproblem. Derfor ble landet noe av oss selv, og vi kunne av fullt hjerte synge ’Ja, vi elsker – ’.” Mendelsohns benyttelse av begrepet ”jødeproblem” som en reell størrelse kunne drøftes videre, men dette faller dessverre hovedsakelig utenfor denne oppgavens fokus.

skulle gjenreises i Wergelands ånd, innebar dette at jødene kunne inkluderes i omtalen ved å være en faktor i den positive omtalen av Norge og nordmenn.

Lagrou har påpekt at på grunn av jødernes rolle som ofre for ”meningsløs” forfølgelse, kunne de som gruppe vanskelig nyttiggjøres i et nasjonalt narrativ. I Norge ser vi imidlertid at dette til en viss grad ble gjort. Mordet på jødene forble en meningsløs tragedie, og de jødiske ofrene ble i liten grad inkludert i ”de falne”-kategorien. Lagrous begrep ”hierarki av falne” er relevant i denne sammenheng. Jødene hadde som ofre ingen sikker plassering blant ”de falne,” og befant seg lenger nede i dette hierarkiet. Likevel kunne jødene som gruppe ha en funksjon i en oppbyggelig omtale av nasjonen Norge. Nordmenn¹⁵⁸ hadde aldri vært antisemitter, og dette bildet av nordmenn som jødernes beskyttere, førte til at jødene som gruppe kunne, om enn ikke alltid *inkluderes*, så ofte *nyttiggjøres* i den nasjonale fortellingen om Norge – Wergelands fødeland. Jødeforfølgelsene var sjelden gjenstand for egen omtale (når vi ser bort fra de første månedenes artikler og reportasjer). Likevel ble jødeforfølgelsene omtalt, men da ofte i forbindelse med andre temaer.

”Et fromt selvbedrag”? – samtidig kritikk av Norges forhold til jødeforfølgelsene

Jeg har i det foregående vist at en mulig forklaring på at jødeforfølgelsene kunne ha en sentral plassering i den patriotiske retorikken og den begynnende minnekulturen, var at beskyttelsen av jødene, og den påståtte norske immunitet mot antisemittisme kunne brukes til å styrke det nasjonale selvbildet. Å beskytte og forsvare jødene ble omtalt som en del av det ”gode nordmenn” gjorde nokså naturlig. Parallelt finner vi imidlertid også ytringer i pressen som kritiserte dette, og som påpekte at også nordmenn hadde sine fordommer mot jøder, og at den påståtte immuniteten mot antisemittisme ikke var faktisk.

I 1948 ga Eva Scheer ut romanen *Vi bygger i sand*, om en jødisk families historie. I den forbindelse skrev forfatter Paal Brekke en artikkel kalt ”Jøder i Norge,” hvor han kritiserte det han betraktet som norsk selvgodhet og dobbeltmoral i forhold til jødene i Norge. ”Det er så mangt et fromt selvbedrag vi klamrer oss til, for ikke å belaste den kjære samvittigheten,” skrev Brekke:

¹⁵⁷ *Arbeiderbladet* nr. 50, 12. juli 1945.

¹⁵⁸ ”Nordmenn” var, som vi har sett, i slike sammenhenger synonymt med okkupasjonstidens ”gode nordmenn.”

Ett av dem er dette at i Norge har det aldri vært noe jødeproblem. Det er jo så få av dem, pleier vi å si. Selv før krigen var det bare noen hundrer av dem i hele landet. De kunne ikke gjøre seg gjeldende på samme måten som f. eks. i Tyskland. Ferdig med det, altså ingen antisemittisme i Norge. Men er ikke denne slutningen i seg selv, ubevisst naturligvis, nettopp et utslag av antisemittismen? Legger den ikke skylden for irritasjonen, for jødehatet, og i siste instans også for pogromene, ensidig på jødene selv?¹⁵⁹

Vi husker fra den illegale pressen at jødeforfølgelsene i Norge og Danmark ble omtalt som særlig grove forbrytelser, fordi det i Norge og Danmark fantes så få jøder – for få til at man hadde et ”jødeproblem.” Brekke kritiserte i sin artikkel nettopp denne argumentasjonen: ”Vi har ikke noe jødeproblem, het det visst. Jo, vi har nok det. Men det er bare *de* [jødene] som merker det. Vi andre nøyer oss med å forsikre hverandre at vi på ingen måte er antisemitter.”¹⁶⁰

I august 1946 trykket *Dagbladet* kronikken ”Skam og bedrag”¹⁶¹ av journalist Elling Tjønneland. Kronikken var i utgangspunktet en støtteerklæring til jødene i Palestina, et tema som i all hovedsak faller utenfor denne oppgavens tema. Samtidig berører kronikken ytterst relevante tema for min problemstilling. Tjønneland stilte spørsmålet om hvorvidt Europa et år etter frigjøringen allerede hadde glemt jødene. Han sammenligner verdenspressens angrep på jødisk ”terrorvirksomhet” i Palestina med de nazistiske angrepene på jøder under andre verdenskrig:

Plutselig kaster de [verdenspressen] seg over det jødiske folk som et kobbelt av hunder som har fått ferske blodspor å løpe etter. Og den prøyssiske aksenten fra høyttaleranlegg under krigen hviner liksom på ny gjennom trommehinnen når vi hører: ’Nå er det slutt på Englands tålmodighet.’¹⁶²

Pressen skrev altfor lite om jødenes situasjon i Europa, mente Tjønneland:

Selv kan vi utenat våre legender om Alta-bataljonen, Sleipner og Linge-kompaniet, men jødenes kamp til siste mann og kvinne i Warszawas getto har vi glemt. Hvorfor fortelles det ikke at polakkenes opptreden mot jødene nå er en avskyelig skamlepp for det befridde Europa?¹⁶³

I kronikken skilles jødeforfølgelsene igjen ut som de verste forbrytelsene begått under andre verdenskrig: ”Deres lidelser gjør våre opplevelser til søndagshistorier, og dette lille folkets tap av menneskeliv under krigen er langt større enn tapet innen Englands, Amerikas og Frankrikes befrielsesarmeer til sammen.”¹⁶⁴ Tjønnelands kritikk kan betraktes som en tidlig

¹⁵⁹ *Dagbladet* nr. 276, 26. november 1948.

¹⁶⁰ *Dagbladet* nr. 276, 26. november 1948.

¹⁶¹ *Dagbladet* nr. 176, 2. august 1946.

¹⁶² *Dagbladet* nr. 176, 2. august 1946.

¹⁶³ *Dagbladet* nr. 176, 2. august 1946.

¹⁶⁴ *Dagbladet* nr. 176, 2. august 1946.

kritikk av den manglende omtalen av jødernes skjebne. Omtalen av de jødiske enkeltskjebnene var, som vi har sett, størst den første tiden etter frigjøringen. Deretter dreide omtalen seg i større grad om jødeforfølgelsene som symbol på nazismen. Samtidig ser vi at også Tjønneland betonte dette elementet: ”Jødernes onde skjebne var også symbolet på nazismens råskap,” og var ”nå i ferd med å bli den største skamstøtte over det 20. århundres mennesker.”¹⁶⁵

Kronikken var en kritikk av det Tjønneland oppfattet som likegyldighet overfor jødernes skjebne. En slik likegyldighet var et brudd med de norske tradisjonene, og Norge måtte nå fortelle verden ”at nordmenn av eldgammel norsk ætt grep fastere om sine våpen da tyskerne plyndret jødene, jaget dem fra sine norske hjem og drepte dem i Polen.”¹⁶⁶ Igjen ser vi at Norges tradisjoner ble trukket fram som eksempler til fortsatt etterfølgelse, også i en kronikk som på andre områder kritiserte taushet og likegyldighet i forhold til jødernes skjebne.

Antijødiske holdninger – mulige etter 1945?

How could one continue to hold anti-Semitic opinions after witnessing the horrible outcome of Nazi anti-Semitism? Yet to suppose that anti-Semitism all of a sudden evaporated in the light of the evidence of Nazi crimes would be to underestimate the inveterate nature of anti-Semitism in Western European societies.¹⁶⁷

Jeg har vist at jødeforfølgelsene under andre verdenskrig ble formidlet gjennom både illegale publikasjoner under krigen, og gjennom pressen etter frigjøringen. Jødeforfølgelsenes særegne karakter og motivasjon ble også tematisert, og antisemittismen ble i stor grad betraktet som en sentral komponent i den tyske nazismen. Var det likevel mulig å forfekte antisemittiske forestillinger i skyggen av avsløringene av den nazistiske jødeutryddelsen? Lagrou har påpekt at antisemittisme var en nødvendig forutsetning for gjennomføringen av de massive deportasjonene, og at antisemittiske forestillinger ikke forsvant etter utryddelsene. Lagrou nevner en rekke eksempler på angrep i ord og handling på jøder i de nylig frigjorte belgiske, nederlandske og franske samfunn. I Norge var forholdene noe annerledes. Vi finner ikke mange antijødiske utsagn i pressen i de første etterkrigsårene, og i de avisene som utgjør kildegrunnlaget i min undersøkelse, er antijødiske holdninger fra redaksjonelt hold fraværende. Antijødiske holdninger kom likevel til uttrykk også i Norge.

¹⁶⁵ *Dagbladet* nr. 176, 2. august 1946.

¹⁶⁶ *Dagbladet* nr. 176, 2. august 1946.

Jeg vil i Norges tilfelle antyde at det var mulig å gi uttrykk for antijødiske forestillinger nettopp ved å ta avstand fra antisemittisme. Dette tilsynelatende paradokset vil bli belyst nærmere i det følgende.

”Jødekvarter” og ”jødemanerer”

I forbindelse med debatten omkring mottaket av jødiske Displaced Persons, refererte avisene en diskusjon i et borettslag som motsatte seg at det skulle opprettes et ”jødekvarter” i nabolaget. Denne debatten er belyst i tidligere litteratur¹⁶⁸, jeg går derfor ikke inn på selve debatten ut over de poengene som tjener til å belyse kombinasjonen av standtakning fra antisemittisme og forfektning av antijødiske forestillinger.

I et leserinnlegg fra en deltaker på et protestmøte mot opprettelsen av et ”jødekvarter” i nabolaget, understreket brevskriveren at han eller hun på ingen måte hadde noe imot jøder. Det naboene hadde protestert mot var opprettelsen av ”et jødekvarter i Oslo.”¹⁶⁹ Samtlige deltakere på protestmøtet hadde etter sigende vært opptatt av at protestene ikke måtte oppfattes som utslag av antisemittisme. Brevskriveren understrekte at protesten ikke hadde noe å gjøre med at de potensielle nye naboene var jøder, likevel stilte han/hun det retoriske spørsmålet: ”Er stor-Oslo blitt så stort at det må ha sitt jødekvarter? Vi kjenner det fra andre storbyer og har sett resultatet.”¹⁷⁰ Dette utsagnet illustrerer nettopp kombinasjonen av uttalt motstand mot antisemittisme, med bruk av en retorikk som ikke bare avslører antijødiske forestillinger hos brevskriveren, men også en antagelse om at hva opprettelsen av et ”jødekvarter” uvergelig vil føre til, er velkjent for leseren. Brevskriveren mente videre at hvis jødene ble spredt ut over flere bydeler, ville det sikkert ikke bli noe ”jødeproblem.” Her ser vi at brevskriveren kombinerer påstått avstandstaken fra antisemittisme med fordommer mot jøder som knytter seg til klassiske antisemittiske forestillinger.

At man i samme setning kunne avsverge antisemittisme og gi uttrykk for forestillinger fra det antisemittiske begrepsapparatet finner vi igjen et eksempel på i *Arbeiderbladets* reportasje ”Hvordan stiller vi oss til jødene?” fra 1946.¹⁷¹ To av

¹⁶⁷ Lagrou 2000, s. 255.

¹⁶⁸ Corell 2000, s. 166f.

¹⁶⁹ *Dagbladet* nr. 218, 20. september 1947.

¹⁷⁰ *Dagbladet* nr. 218, 20. september 1947.

¹⁷¹ *Arbeiderbladet* nr. 144, 26. juni 1946. Utgangspunktet for reportasjen ble av journalisten oppgitt å være at han på vei til jobb hadde passert to gutter som sto og kjøpslo om en tennisball. Den potensielle kjøperen hadde tilbudt 50 øre for ballen, men selgeren hadde insistert på at han skulle ha 75 øre. Diskusjonen hadde endt med at kjøperen hadde ropt ” – Eru jøde du ’a?” og gitt opp hele handelen. Dette hadde fått *Arbeiderbladets* journalist til å lure på hvordan jødene ble betraktet, og dannet utgangspunktet for en reportasje hvor avisen intervjuet syv ”tilfeldig forbipasserende” ved å stille spørsmålet: ”Hvordan stiller du deg til jødene?” Denne reportasjen har ikke verdi som meningsmåling, og kan heller ikke gi oss noe generelt svar på hvilke holdninger til jøder som var mest utbredt. Likevel er det en indikator på at flere var villige til å

respondentene stilte seg klart negative til jøder, og tok ingen forbehold i forhold til å ta avstand fra antisemittisme. Den ene, en 18 år gammel gutt, var særlig negativ til at jøder drev med handel. Han hadde selv aldri "blitt brent" i handel med jøder, men mente det var en kjent sak at "de er glad i penger." Den andre av de intervjuede som var udelt negativ mot jøder, "en ung pike", nevnte ingen konkrete grunner til at hun ikke likte jøder, men svarte på journalistens spørsmål at "det er noe eget ved dem som jeg ikke greier. De virker frastøtende." Disse to respondentene uttalte seg negativt uten å gardere seg i forhold til beskyldninger om antisemittisme.

En annen av de intervjuede understreket at selv om han personlig ikke kjente noen jøder, hadde de som folk hans fulle sympati. Jødeforfølgelsene hadde vært "forferdelige og meningsløse." Samtidig, fortsatte han, var det mange jøder han ikke kunne sympatisere med. "Jeg tenker på disse jødene med småsjapper som har det med å ikke holde faste priser, og være innpåslitne for å få solgt. Slike jødemanerer liker jeg ikke."

Tre av intervjuobjektene stilte seg positive til jøder. En av dem sa at hun aldri hadde tenkt over at jødene skulle være annerledes enn andre, og at hun selv hadde hatt flere jødiske venner. Hun svarte benektende på journalistens spørsmål om hun hadde inntrykk av at de jødiske vennene hennes var spesielt glade i penger. Hun sa videre at selv om hun selv ikke hadde noe galt å si om jøder, kjente hun "en hel del" som hadde det. En annen av respondentene svarte at han selv ikke kjente noen jøder, men at han "hadde til overs for dem, og [syntes] synd på dem." Han svarte benektende på om krigen hadde endret hans syn på jødene. Sin positive holdning til jødene tilskrev han først og fremst Henrik Wergelands dikt "Jøden." En eldre kvinne sa at hun hadde "bare godt å si om jødene." Hun hadde selv hatt kontakt med flere jødiske leger og alle hadde vært flinke og hyggelige. "Og rimelige også", tilføyde hun.

Arbeiderbladet intervjuet også en mann som selv var jøde. Avisen spurte om han merket uvilje "på grunn av sin rase", og han svarte at han i alle fall ikke opplevde udelt velvilje. Han fortalte videre at velviljen ikke hadde steget etter krigen, heller tvert imot. "Så lenge det var direkte synd på oss – som under forfølgelsene – da var folk hyggelige, og enestående snille til å hjelpe oss over grensen." Han kunne imidlertid fortelle at da "det viste seg at en kommer lyslevende tilbake" var disse følelsene betraktelig kjølnet. "Det eksisterer

uttrykke klart negative holdninger til jøder på generelt grunnlag, og stå ved utsagnene med fullt navn og bilde i avisen. I tillegg fungerer reportasjen som et eksempel på det komplekse forholdet mellom anti-antisemittisme og antijødiske fordommer.

en slags aversjon mot oss blant folk flest – og mer her i Norge enn i Sverige, later det til.” Han kunne fortelle at han selv opplevde å bli frosset ut i sosiale sammenhenger på en helt annen måte enn hans kone og barn, som var lyse med det han kalte et nordisk utseende.

Vi har sett at ved først å ta avstand fra jødeforfølgelsene, var det tilsynelatende uproblematisk å uttrykke klare fordommer mot jøder. Jeg har tidligere vist at det i stor grad ble satt likhetstegn mellom antisemittisme og jødeutryddelsene. Vi har også sett at jødeutryddelsene ble betraktet som et rent tysk anliggende, og antisemittismen hovedsakelig også som et særlig tysk, nazistisk fenomen. Norge og nordmenns, ”Wergeland og Nansens folks,” holdninger til jøder ble i det nasjonale narrative om okkupasjonstiden betraktet som det motsatte av nazistenes holdninger. Egne antijødiske holdninger ble på denne måten ikke *antisemittisme*, fordi de ikke var synonyme med *utryddelse*.

Det var ikke manglende informasjon om hva jødene hadde vært utsatt for under andre verdenskrig som muliggjorde antijødiske holdninger etter 1945. Det var i større grad synet på antisemittisme og jødeforfølgelser som et rent nazistisk anliggende. Det var tilsynelatende ingen motsetning mellom å ta avstand fra jødeforfølgelser og samtidig forfekte antijødiske holdninger. Antisemittisme var et tysk prosjekt, man var ikke antisemitt så lenge man var imot andre verdenskrigs jødeforfølgelser.

Å skulle si noe om utbredelsen av antisemittiske forestillinger i Norge i de første årene etter 1945, går ut over rammene for denne oppgaven. Likevel er det nærliggende å tro at de holdningene til jøder som er beskrevet ovenfor ikke var enestående. I en meningsmåling utført av Norsk Gallup i 1947, ble et utvalg av den norske befolkningen spurt om de mente det var riktig eller galt å ta imot 600 jødiske flyktninger.¹⁷² Av respondentene var 73% positive, og 27% negative til å ta imot flyktningene. Både blant de som stilte seg positive og de som stilte seg negative til mottaket, var det ikke uvesentlig at flyktningene var jøder. Da respondentene ble spurt om de kunne begrunne sitt standpunkt, oppga 33% av motstanderne at nordmenn hadde nok med seg selv, 9% mente jødene burde dra til Palestina, like mange svarte ”liker dem ikke,” og 8% svarte at jødene ikke passet inn i Norge og ikke burde ”blandes inn i norsk rase.”

De fleste positivt innstilte respondentene stilte seg positive til å ta imot jødiske flyktninger av humanitære grunner, og mente det var en plikt å hjelpe nødstilte (27%). 12% mente at man hadde en særlig plikt overfor jødiske flyktninger fordi jødene hadde ”lidd så

¹⁷² Alstad, Bjørn (red) 1969, s. 139-140.

meget vondt, blitt stygt behandlet, forfulgt,” og 11% begrunnet sitt syn med at jødene var ”mennesker de som oss og må leve, ha det godt.”

Vi ser altså at de fleste var tilhengere av å ta imot jødiske flyktninger, og at mange begrunnet sitt syn nettopp med flyktningene var jøder. Her kan vi allikevel legge merke til antallet motstandere som begrunnet sitt syn med antijødiske holdninger med rasistiske overtoner: Blant motstanderne anførte til sammen 17% at de ikke likte jøder, eller at et jødisk befolkningsinnslag var uheldig for ”norsk rase.”

På bakgrunn av denne meningsmålingen er det rimelig å trekke den slutning at holdningene til jøder i befolkningen generelt, kun delvis lot seg reflektere i pressens omtale av jødeforfølgelsene og norske jøder. I pressen var det i all hovedsak avstandstaken fra, og advarsler mot jødehat som dominerte i omtale av jødene og antisemittisme. Advarslene mot å la antisemittismen overleve krigen, dreide seg imidlertid sjelden om oppgjør med egne holdninger. Advarslene mot antisemittisme gikk i all hovedsak ut på antisemittisme i Tyskland, Polen¹⁷³ og blant de nordmenn som hadde vært på ”feil side” under krigen.

Konklusjon

Muligheten til å betrakte holdninger til jødene som en nasjonal markør som skilte nordmenn fra den tyske okkupasjonsmakten, er en mulig forklaring på hvorfor de norske jødenes skjebne var et tema i pressen. At jødeforfølgelsene og antisemittisme ble omtalt som unaturlig og umulig for nordmenn, gjorde at nordmenn ikke behøvde ta noe oppgjør med eventuelle antijødiske holdninger. Å ta avstand fra jødeforfølgelsene ble i stor grad oppfattet som å ta avstand fra all antisemittisme. Ved å nyttiggjøre Norges forhold til sin jødiske minoritet som en måte å markere avstand til nazismen på, ble behovet for å ta et oppgjør med mellomkrigstidens antijødiske holdninger i Norge ikke betraktet som en nødvendighet. Dette gjorde det mulig å uttrykke antijødiske holdninger også etter avsløringene om jødenes skjebne under krigen.

Bildet er ikke entydig, vi har sett eksempler på at denne holdningen til nordmenn som immune mot antisemittisme ble utfordret, men like fullt ser vi at jødeforfølgelsene ble brukt som en markør mot nazismen, det vil si fienden, og som en styrking av det nasjonale selvbildet som en diametral motsetning til okkupasjonstidens fiender: ”Det dype forfall i kultur som jødehatet er betinget av, har Norge heldigvis ikke opplevd. Her i landet er ennå et

¹⁷³ Angrep på polske jøder etter 1945 ble ved flere anledninger omtalt og fordømt i de tre avisene jeg har undersøkt.

menneske et menneske,” skrev *Dagbladet* i 1947.¹⁷⁴ Jeg vil i den forbindelse, på bakgrunn av mine funn i etterkrigstidens presse, antyde at de norske jødene som gruppe, i det nasjonale narrativ kanskje spilte en viktigere rolle som symbol enn som faktiske mennesker og landsmenn.

¹⁷⁴ *Dagbladet* nr. 110, 14. mai 1947.

6. Konklusjon

I den norske okkupasjonshistorien har jødernes skjebne vært et av de felt som i liten grad er blitt vektlagt. Dette gjelder både jødeforfølgelsene som en del av den generelle okkupasjonshistorien, og jødeforfølgelsene som et eget tema. "Neglisjeringen" av de norske jødernes skjebne er i de senere år blitt påpekt av flere historikere. De to sitatene som markerer denne oppgavens innledning illustrerer en utvikling fra et syn som plasserte deportasjonen av jøder fra Norge som en av de sentrale hendelser under okkupasjonen, til en betraktning av jødeforfølgelsene i Norge som en, etter den beskjedne omtalen å dømme, marginal hendelse som ikke var en integrert del av hendelsesforløpet under okkupasjonen.

Jeg har belyst den manglende vektleggingen av jødeaksjonene i Norge ut fra teorien om framveksten av en patriotisk minnekultur, preget av dikotomien motstandkamp/NS-styre, hvor motstandkampen har hatt en dominerende rolle både i okkupasjonshistorien og i den norske kollektivtradisjonen. Historikeren Pieter Lagrou har belyst de nylig befridde lands behov for å skape en okkupasjonshistorie som kunne tjene til gjenoppbyggingen av det nasjonale selvilde, så vel som gjenoppbyggingen av et samfunn etter fem års ydmykende okkupasjon. Lagrou har registrert den manglende interessen og oppfattelsen av jødernes særegne skjebne under krigen, og delvis forklart den ut fra nødvendigheten av å kunne nyttiggjøre historien om okkupasjonstiden i den nasjonale gjenoppbyggingen. I konstruksjonen av en okkupasjonshistorie som skal kunne spille en positiv, meningsfull rolle i gjenoppbyggingen, er det "heltene" som må inneha de ledende rollene. Den irrasjonelle forfølgelsen og utryddelsen av jødene kunne vanskelig nyttiggjøres i den nasjonale gjenoppbyggingen, og ble således viet minimal oppmerksomhet i den patriotiske og nasjonale minnekulturen.

Det er blitt hevdet at det nasjonale konsensus omkring "viktige" og "mindre viktige" hendelser ble lagt allerede under okkupasjonen. Gjennom en systematisk gjennomgang av tre illegale aviser, har jeg vist at dette synet må nyanseres på et sentralt punkt. De norske jødernes skjebne ble ikke omtalt som et marginalt tema i den illegale pressen. Jødeforfølgelsene ble omtalt og fordømt i avisene som danner det empiriske grunnlaget for årene 1942-45. Forfølgelsen av de norske jødene ble omtalt som en sentral hendelse og ble tillagt historisk betydning. Angrepet på jødene ble holdt opp som symbol på nazismen, og antisemittisme ble omtalt som en helt sentral komponent av den tyske nazismen.

Jødeutryddelsene hadde på grunn av sin ekstreme, og historisk unike form en sterk symboleffekt. Avstandstaken fra antisemittisme i form av utryddelse kan betraktes som å ta avstand fra selve nazismens essens. Slik kunne også omtalen av jødeforfølgelsene nyttiggjøres i motstandretorikken. Jødeforfølgelsene ble i den illegale pressen omtalt som den verste masseforbrytelse begått på norsk jord under okkupasjonen, men også andre av okkupasjonstidens hendelser fikk denne karakteristikken. Det sentrale bruddet finner vi ikke i omtalen av jødeforfølgelsene i forhold til andre overgrep mot nordmenn under okkupasjonen, men i kontrasten mellom jødeforfølgelsenes rolle i den illegale pressen og den plass den forsøkte utryddelsen fikk i okkupasjonshistorien og i norsk kollektivtradisjon.

I tillegg til å ha vist hvordan oppmerksomheten aksjonene mot de norske jødene fikk i den illegale pressen, bryter med den senere okkupasjonshistorien, bidrar mine funn fra etterkrigspressen til å nyansere Lagrous funn fra Belgia, Nederland og Frankrike. Lagrou har særlig påpekt den manglende interessen for de overlevende jødene, da de vendte tilbake til sine respektive hjemland. Hans observasjoner kan ikke uten videre overføres til Norge. Flere av de norskjødiske Auschwitz-overlevende ble intervjuet, og deres historier preget ved flere anledninger avisenes overskrifter. Bildet ikke entydig, vi har sett eksempler på både utelatelse av de særjødiske erfaringene, og også antijødiske holdninger. Min hovedkonklusjon angående hjemkomsten av jødene er likevel at de jødiske erfaringene i pressen ikke var et neglisjert tema. Også i en utpreget nasjonal og patriotisk retorikk ble angrepet på de norske jødene behandlet som et sentralt tema, delvis som et angrep på nordmenn, og særlig som et angrep på de verdier Norge ble sagt å representere.

Som nevnt gjør ikke min undersøkelse krav på å si noe generelt om mottaket av tilbakevendte jøder, og om det norske storsamfunnets forhold til den jødiske minoriteten. Men ut fra presseomtalen har jeg vist at jødernes skjebne under okkupasjonen ble belyst og formidlet på en måte som bryter med både det senere okkupasjonshistoriske fokus, og Pieter Lagrous funn. Mine funn i etterkrigspressen bidrar til å nyansere Lagrous observasjoner om at jødene ble møtt med likegyldighet, og til tider åpen fiendtlighet da de kom tilbake etter frigjøringen.

Samtidig så vi i sammenheng med etterkrigstidens rettssaker en tendens til at jødeforfølgelsene spilte en sentral rolle som anklagepunkt mot de allerede definerte fiender, og mindre som et eget tema. Et illustrerende eksempel på nettopp dette så vi i forbindelse med rettssaken mot Wilhelm Wagner, der hans rolle i jødeforfølgelsene ble omtalt som den groveste forbrytelse begått under okkupasjonen, men at omgjøringen av dødsdommen mot

ham ikke ble møtt med reaksjoner utover protestbrev fra norske jøder. Jeg har sett jødeforfølgelsesens symbolverdi som en mulig forklaring på dette. Jødeutryddelsene ble framholdt som selve symbolet på okkupasjonsmaktens umenneskelighet, og hadde dermed en rolle å spille som anklagepunkt, men etter at dommen var falt, hadde en fortsatt omtale ikke denne nytteverdien.

Antisemittisme og jødeforfølgelsene ble, med noen unntak, omtalt som et rent tysk/nazistisk anliggende, og som en diametral motsetning til det forhold Norge hadde til jødene. En mulig forklaring på hvorfor jødene skjebne ikke ble fortiet, men kunne nyttiggjøres i det nasjonale narrativ, både i den illegale pressen og delvis i etterkrigstiden, er bildet av Norge om jødene beskytter. Antisemittisme ble omtalt som ”unorsk” og Norges forhold til jødene ble således en del av et positivt nasjonalt selvilde. I forlengelsen av dette kunne også jødeutryddelsene inkorporeres i nasjonale begivenheter, som bekransningen av Wergelands grav på grunnlovsdagen.

Ved framveksten av en mer institusjonalisert minnekultur, her illustrert ved minnekulturen omkring krigens falne, ser vi at de jødiske ofre i mindre grad innehar en slik rolle. I den perioden jeg har undersøkt var minnekulturen ennå ikke fastdefinert, men i større grad elastisk i forhold til hvilke temaer og grupper som kunne inkluderes i det minneverdige. Jeg har vist at også de jødiske ofrene kunne være en del av det ”minnet om krigen” som ble formidlet.

Jødeforfølgelsene under andre verdenskrig sprengte tidligere kategorier, for både overgrep og offerstatus, noe som gjorde ofrene vanskelige å plassere innenfor de tidligere gitte rammer. Det var ikke nødvendigvis likegyldighet overfor jødene som gruppe som gjorde at jødene erfaringer ikke alltid ble oppfattet. Det som hadde hendt med dem var noe som aldri hadde hendt før, og samtidige observatører hadde således vanskelig for å gripe jødene spesielle erfaringer.

Deportasjonen av de norske jødene ble ikke det minnet som for alltid vil bli forbundet med året 1942. En forklaring på dette er framveksten av en okkupasjonshistorie, der det i liten grad var rom for andre nordmenn enn de aktivt handlende motstandsfolk. Vi har imidlertid sett at kategoriene historien deles inn i ikke er gitte kategorier: De norske jødene skjebne ble en gang omtalt som en integrert del av okkupasjonstidens hendelser, og det har vært rom for en minoritet i det nasjonale narrativ.

Muligheter for videre forskning

Kildematerialet som ligger til grunn for denne undersøkelsen gir muligheter både til en mer utdypende undersøkelse av det temaet jeg har behandlet her, og til å belyse andre problemstillinger.

Utvidelse/komparasjon

En mer omfattende undersøkelse av den illegale pressen ville kunne supplere mine funn. En undersøkelse av den illegale avisen *Bulletinen* ville vært et interessant utgangspunkt, da denne publikasjonen formelt var uavhengig, men i praksis representerte deler av den norske Hjemmefronten. En undersøkelse av aviser som *Nationen* og *Vårt Land* ville trolig kunne danne grunnlaget for en komparasjon med de avisene jeg har undersøkt i etterkrigstiden. I tillegg til den ”frie” versjonen av *Friheten*, kunne disse avisene, som meningsbærere for ulike gruppers syn, gitt interessante perspektiver på de temaene jeg har belyst i denne oppgaven. Dessuten ville særlig en undersøkelse av *Adresseavisen* i Trondheim dannet grunnlaget for en komparasjon med Oslo-avisene. Mendelsohn har vist at de Auschwitz-overlevende jødene fra Trondheim ble intervjuet da de kom hjem igjen. Hvordan skrev *Adresseavisen* om den jødiske gruppen i Trondheim etter frigjøringen?

Palestina-spørsmålet og ”jødespørsmålet”

Avisenes omtale av Palestina-spørsmålet fulgte hovedsakelig to hovedlinjer: Den ene fokuserte på ”jødisk terrorisme” i Palestina, og relaterte i liten grad de jødiske immigrantene til jødeutryddelsene. Den andre linjen, som etter hvert i større grad ble representert ved kommentar- og kronikkomtaler, betraktet den økte jødiske immigrasjonen til Palestina som et resultat av jødeforfølgelsene, og støttet europeiske jøders rett til å emigrere fra flyktningleirer eller samfunn der de fortsatt ble utsatt for vold. Disse to ”linjene” betraktet begge, i varierende grad, jødisk emigrasjon som en mulig løsning på Europas ”jødespørsmål,” og brukte dette begrepet som en reell størrelse. En grundigere undersøkelse av omtalen av dette temaet ville kunne belyse i hvor stor grad Palestina-spørsmålet ble relatert til jødeutryddelsene, hvilket syn på jøder ble forfektet ved omtalen av Palestina-spørsmålet, og i hva som ble lagt i begrepet ”jødespørsmål” i årene umiddelbart etter andre

verdenskrigs jødeutryddelse. Også i en slik undersøkelse kunne de avisene jeg har undersøkt, suppleres med *Vårt Land*, *Nationen* og *Friheten* for en undersøkelse av eventuelle forskjeller i omtalen mellom de ulike avisene.

Kildeliste

Arkiv

Krigstrykksamlingen, Nasjonalbiblioteket

Illegale aviser:

Håndslag 1942-1945

Friheten 1942-1945

London-Nytt 1942-1944

Aviser, perioden 1945-1948¹:

Arbeiderbladet 14. mai 1945 - januar 1947
 april - september 1947
 januar - april 1948

Dagbladet 14. mai 1945 - februar 1947
 mai - juni 1947
 august - oktober 1947
 januar - februar 1948
 mars - april 1948
 november 1948

Aftenposten 14. mai 1945- desember 1946
 mai 1947
 april 1948

”Tidningsurklipp 1942-1944.” Harry Koritzinskys arkiv, Senter for Studier av Holocaust og livssynsminoriteter.

¹ Grunnen til at jeg har gjennomgått flere nummer av *Arbeiderbladet* og *Dagbladet* enn *Aftenposten*, er at det var disse avisene jeg brukte til å orientere meg om mulige perioder og enkeltsaker. Da et fokus etter hvert ble klarere, kunne jeg se mer spesifikt på visse saker og perioder, og behøvde dermed ikke gå gjennom numrene av *Aftenposten* på samme måte, men kunne mer bevisst lete etter omtale i forbindelse med konkrete saker og i kortere tidsrom.

Litteratur og trykte kilder:

Aarnes, Sigurd Aa.: "Wergeland-kultusen som nasjonsbyggende faktor," i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 2/1990

Abrahamsen, Samuel: *Norway's response to the Holocaust*. New York 1991

Alstad, Bjørn (red.): *Norske meninger. Norge, nordmenn og verden*. Oslo 1969

Barth, Theodor: "Mange kapitler i jødernes historie", *Dagbladet* 16. 02. 1996

Bruland, Bjarte: *Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene*. Hovedoppgave i historie ved universitetet i Bergen 1995

Bryld, Claus og Warring, Anette: *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Fredriksborg 1998

Corell, Synne: "Vårt lille plaster på krigens sår." *Norges mottak av jødiske "displaced persons" og arbeidere mellom 1946 og 1950*. Hovedoppgave i historie ved universitetet i Oslo 2000

Dahl, Hans Fredrik (red.): *Krigen i Norge*. Oslo 1974

Diner, Dan: *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*. University of California Press 2000

Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo 1995

Eriksen, Trond Berg, Harket, Håkon, Lorenz, Einhart: *Jødehat. Antisemittismens historie fra antikken til i dag*. Oslo 2005

Feinberg, Kai og Stefansen, Arnt: *Fange nr.79108 vender tilbake*. Oslo 1995

Fure, Odd-Bjørn: "Krigen – konsensus og fortielse", *Dagbladet* 08. 05. 1998

Fure, Odd-Bjørn: "Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering," i Larsen, Stein Ugelvik (red.): *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo 1999

Furre, Berge: *Norsk historie 1905-1990*. Oslo 1996

Furre, Berge: *Norsk historie 1914-2000. Industrisamfunnet – frå vokstervisse til framtidstilvil*. Oslo 2000

Greve, Tim i Skodvin, Magne (red.): *Norge i Krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-45*, bind 3. Oslo 1985

Grimnes, Ole Kristian: *Et flyktningesamfunn vokser fram: Nordmenn i Sverige 1940-45*. Oslo 1969

Grimnes, Ole Kristian: *Hjemmefrontens ledelse. Norge og den andre verdenskrig*. Oslo 1979.

Grimnes, Ole Kristian: "Historieskrivingen om okkupasjonen" i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 2/1990

Halvorsen, Roald (red.): *De trykte illegale avisene. Hvordan ble de produsert?: hverdagshistorier*. Oslo 1988

Haukeland, Jon og Vollan, Tore: "Hvorfor dro ikke Rabinowitz?" *Dagbladet* 26. 02. 2004

Hegge, Per Egil: "Ærlig og tankevekkende selvoppgjør" *Aftenposten* 09. 10. 2002

Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. New York 1985

Hirsch, Trygve: *Norsk presse under hakekorset. Den "illegale" presse*. Oslo 1945

JD-NOU 1997: 22 *Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig*, mindretallets utredning. Justis og Politidepartementet, Oslo

Jäckel, Eberhard: *Hitler's World View. A Blueprint for Power*. Harvard University Press, 1981

Johansen, Per Ole: *Oss selv nærmest: Norge og jødene 1914-1943*. Oslo 1984

Johansen, Per Ole: "'Politiet har fortsatt et renommé å ivareta': arrestasjonene og deportasjonen av norske jøder i 1942" i Institutt for kriminologi og rettssosiologis årsrapport, 2001

Kolsrud Ole: "Rød J i alle pass." *Dagbladet* 16.10.82

Kolsrud, Ole: "Eksil-Norge og jødene under 2. verdenskrig" i *Historisk Tidsskrift* nr. 3/1994

Komissar, Vera: *På tross av alt: Julius Paltiel – Norsk jøde i Auschwitz*. Oslo 1995

Lagrou, Pieter: "Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands 1945-1965" i *Past and Present* nr. 154/1997

Lagrou: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*. Cambridge 2000

Larsen, Stein Ugelvik (red.): *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo 1999

Laqueur, Walter: *Det ufattelige var sant. Historien om hvordan Vesten fikk kjennskap til Endlösung*. Oslo 1980

Lorenz, Einhart: "Forholdet mellom det 'politiske' og det jødiske eksil 1933-1939-40," i Andersen, Håkon m. fl.(red.): *Historie, kritikk og politikk. Festskrift til Peder Maurseth*. Nr. 37 i Skriftserie fra Historisk institutt

Lorenz, Einhart: *Exil in Norwegen: Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933-1943*. Baden-Baden 1992

Lorenz, Einhart: "Der junge Willy Brandt, die Judenverfolgung und die Frage einer Jüdischen Heimstätte in Palästina." I Lorenz, Einhart (red.): *Perspektiven aus den Exiljahren*, Heft 7. Bundeskanzler-Willy-Brandt-Stiftung, Berlin 2000

Luihn, Hans: *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940-45*. Oslo 1999

Mendelsohn, Oskar: *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år*, bind II. 1986

Norsk Biografisk Leksikon, bind. 6. Oslo 2003

Ottosen, Kristian: *I slik en natt. Historien om deportasjonen om jøder fra Norge*. Oslo 1994

Ottosen, Kristian: *Redningen*. Oslo 1998

Ording, Arne: *Dagbøker. Bind I, 19. juni 1942-23. juli 1945*. Oslo 2000

Regjeringen og Hjemmefronten under krigen. Oslo 1948

Reisel, Berit og Bruland, Bjarte: *The Reisel/Bruland Report on the Confiscation of Jewish Property in Norway during World War II*. Oslo 1997

Ringdal, Nils Johan: *Mellom barken og veden. Politiet under okkupasjonen*. Oslo 1987

Sachnowitz, Herman og Jacoby, Arnold: *Det angår også deg*. Oslo 1976

Savosnick, Robert og Melien, Hans: *Jeg ville ikke dø*. Oslo 1986

Skodvin, Magne: *Norsk historie 1939-1945. Krig og okkupasjon*. Oslo 1991

Søbye, Espen: *Kathe, alltid vært i Norge*. Oslo 2003

Sørensen, Øystein: "Forskningen om krigen i Norge. Tradisjonelle og nye perspektiver." i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 1/1989

Steen, Sverre (red.): *Norges Krig 1940-1945*, bind II og III. Oslo 1948 og 1950

Sveri, Knut: "Landssvikoppgjørets merkeligste rettssak" i *Lov og frihet. Festskrift til Johs. Andenæs*. Oslo 1982

Tangestuen, Mats: *"Også jødene kom forøvrig over grensen høsten 1942."* Jødiske flyktninger fra Norge i Sverige 1940-1945. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 2004

Ulstein, Ragnar: *Svensketrafikken: Flyktningar til Sverige 1940-1943*, bind I. Oslo 1974

Ulstein, Ragnar: *Jødar på flukt*. Oslo 1995

Våre falne 1939-1945. Utgitt av den norske stat, Oslo 1949

Westlie, Bjørn: *Oppgjør i skyggen av Holocaust*. Oslo 2002

Andre ressurser:

Databasen "Victims of the Shoa in Norway", utviklet av Bjarte Bruland

Nettleksikon:

<http://lotus.uib.no/norgeslexi/krigslex>.